I

Після роботи я пішов до каси одержати платню. Біля віконця стояло дуже багато .людей, і довелося чекати півгодини, поки я нарешті простяг квитанцію й побачив, як касир передав її дівчині в жовтій кофточці. Дівчина підійшла до стосу облікових карток, знайшла мою, повернула квитанцію касирові, сказавши: "Все гаразд",— і той своїми чистими руками від рахував мені гроші на мармуровій дошці. Перелічивши їх, я пропхався крізь юрбу й підійшов до невеличкого столика біля дверей, щоб покласти гроші в конверт і написати записку дружині. На столику лежали рожеві бланки прибуткових ордерів, я взяв один з них і написав олівцем на зворотному боці: "Мені треба зустрітися з тобою завтра До другої години подзвоню". Уклавши записку в конверт, я засунув туди гроші й послинив клейку смужку на клапані конверта, а потім, повагавшись, знову витяг гроші, знайшов у пачці купюру в десять марок і поклав її в кишеню пальта. Записку я також витяг і приписав: "10 марок узяв собі, завтра віддам. Цілую дітей. Фред". Але тепер конверт не заклеювався, і я підійшов до вільного віконця з написом "Вклади". Дівчина за віконцем підвелася, підняла скло. Вона була смуглява й худа, в рожевому джемпері, зашпиленому біля шиї штучною трояндою. Я попросив:

— Дайте мені будь ласка шматочок липкої стрічки. Якусь мить вона, вагаючись дивилася на мене, потім відірвала клаптик брунатної стрічки від цілого рулону і, не кажучи ні слова, подала його мені й знову опустила скло. Я сказав у віконце: "Дякую",— вернувся до столу, заклеїв конверта і, надівши берет, вийшов з каси.

Ішов дощ, і поодинокі жовті листки, зірвавшись з дерева, плавно опускались на асфальт. Я зупинився біля входу до каси й зачекав, поки дванадцятий номер трамвая завернув за ріг, тоді вскочив у нього й доїхав до Тукгофплац. У вагоні було повно людей і гостро тхнуло вогким одягом. Коли я, так і не заплативши за проїзд, зіскочив з трамвая на Тукгофплац, дощ припустив іще дужче. Я швидко забіг під брезентове

накриття сосисочної, пробрався до прилавка, замовив собі смажені сосиски та чашку бульйону і, розмінявши десятку, попросив ще десять сигарет. Відкусивши шматочок сосиски, я глянув у дзеркало, що займало всю задню стіну кімнати. Спершу я не впізнав себе: з-під вицвілого берета на мене дивилося худе, сіре обличчя,— і раптом я зрозумів, що вигляд у мене такий самий, як у одного з рознощиків, які приходили з своїм товаром до матері і яким вона ніколи не відмовляла. Коли я, тоді ще малий хлопець, іноді відчиняв їм двері, то в сутінку нашого передпокою видно було, що на їхніх обличчях проступала смертельна безнадія. Як тільки приходила мати, яку я злякано кликав, пильнуючи очима наш одяг на вішалці,— як тільки мати приходила з кухні, витираючи фартухом руки, дивний і неспокійний блиск з'являвся на невтішних обличчях цих людей, що продавали мильний порошок чи мастику для підлоги, леза для гоління чи шнурки до черевиків. Навіть вираз щастя, що з'являвся на цих сірих обличчях, як тільки показувалась мати, був якимсь моторошним.

Мати моя була добра жінка. Вона не могла нікого виставити за двері; коли був хліб, давала його жебракові, давала й гроші, коли їх мала, принаймні виносила чашечку кави, а коли в домі вже нічого не було, пропонувала свіжу воду в чисто вимитій склянці і втішала поглядом. Навколо кнопки дзвінка біля наших дверей з'являлися щоразу нові подряпинки, що залишали жебраки, позначки бродяг, та й рознощик мав шанс на те, що в нього щось куплять, коли тільки в матері залишилась ще якась копійка — бодай на шнурки до черевиків. Вона не була обачна й з усілякими агентами, не могла вистояти перед своїми зацькованими одноплеменцями й, побачивши їхні обличчя, підписувала торгові угоди, страхові поліси, бланки замовлення. Був я в той час малим хлоп'ям і пригадую, як вечорами, лежачи в ліжку, чув суперечку, що виникала, тільки-но батько, вернувшись додому, заходив до їдальні. Ця суперечка була якась примарна, бо мати рідко коли озивалася словом. Вона була тиха собі жінка. Один з тих незнайомих, що приходили до нас, завжди був у вицвілому береті, такому самому, як оце ношу тепер я; звали його Діш, він, як я дізнався згодом, був колись священиком, але зрікся сану й торгував мильним порошком.

І ось тепер, коли я їв перед дзеркалом гарячі сосиски, а від гарячого в мене нестерпно боліли мої запалені ясна,— я побачив, що починаю скидатися на того Діша: той самий берет, те саме худе, аж сіре обличчя і сповнений безнадії погляд. А поруч свого обличчя я бачив у дзеркалі обличчя сусідів, їхні роти, розкриті для того, щоб відкусити шматочок сосиски; бачив за жовтими зубами темне провалля горлянки, в яку падали рожеві кусники м'яса; бачив капелюхи, добрі й погані, і мокрі чуби моїх одноплеменців, що не мали капелюхів; а серед усіх цих облич снувало рожеве личко продавщиці сосисок. Весело всміхаючись, вона дерев'яною виделкою виловлювала гарячі сосиски, що плавали в розтопленому жирі, наливала трохи гірчиці на картонні тарілочки й, ходячи туди й сюди поміж жуючими ротами, збирала брудні, в гірчиці тарілки, подавала сигарети й лимонад, брала гроші — брала їх своїми рожевими, трохи короткуватими пальцями. А по брезентовій покрівлі порощив дощ...

Відкушуючи сосиску й спостерігаючи в дзеркалі, як я сам розкриваю рота, і тоді за пожовтілими зубами стає видно темне провалля горлянки, я помітив на своєму обличчі той самий вираз лагідної жадібності, який так лякав мене в інших. Наші голови, оповиті гарячими випарами, що піднімалися із сковорідок, були наче голови маріонеток у ляльковому театрі. Зляканий, я протиснувся до дверей і під дощем побіг по Моцартштрасе. Біля крамниць під напнутими коло вітрин тентами люди перестоювали дощ, і коли я дійшов до майстерні Вагнера, то ледве протовпився до дверей і насилу відчинив їх; я відчув полегкість аж тоді, коли почав спускатися сходами й на мене війнуло запахом шкіри. Пахло потом, старими черевиками, новою шкірою та варом, і я почув, як гула допотопна машина, що зшивала заготовки.

Пройшовши повз двох жінок, які чекали на лавці, я відчинив скляні двері й зрадів, помітивши, що Вагнер усміхнувся, коли побачив мене. Я знаю його ось уже тридцять п'ять років. Ми жили десь там нагорі, над крамницею Вагнера; там тепер порожнеча, а раніше над цементною покрівлею його майстерні було наше помешкання, і п'ятирічним хлопчиськом я носив йому лагодити материні пантофлі. На стіні над

його табуреткою ще й досі висить розп'яття, а поруч нього — зображення святого Кріспіна, лагідного сивобородого дідуся, що тримає у своїх занадто випещених, як для шевця, руках залізний триніжок.

Я подав Вагнерові руку, і він мовчки, бо в роті у нього були цвяшки, кивнув на другу табуретку. Я сів, витяг з кишені конверт, а Вагнер посунув до мене через стіл кисет з тютюном і цигарковий папір. Та я ще не докурив сигарети і, подякувавши, простяг йому конверта й мовив:

— Може...

Він вийняв з рота цвяхи, провів пальцем по своїх шерехатих губах, щоб перевірити, чи не прилип який цвяшок, і сказав:

— Знову доручення до вашої жінки... Так-так.— Похитавши головою, він узяв у мене конверт.— Зробимо. Як тільки онук прийде від сповіді, я його пошлю. Десь...— він подивився на годинника,— десь за півгодини.

— їй це потрібно сьогодні ж, тут гроші,— сказав я.

— Знаю,— відповів він.

Я подав йому руку й пішов. Піднімаючись східцями, я подумав, що в нього можна було б попросити грошей. Якусь мить я вагався, а потім піднявся на останній східець і, протиснувшись крізь юрбу біля входу, знову вийшов на вулицю.

Коли хвилин за п'ять я зійшов з автобуса на Бенекамштра-се, дощ усе ще лив; я побіг попід фронтонами високих готичних будинків, які зміцнили підпірками, щоб зберегти їх як визначні архітектурні пам'ятки. Крізь обгорілі провали вікон видно було темно-сіре небо. Тільки один з цих будинків заселений; я забіг під дашок, подзвонив і став чекати.

У лагідних карих очах служниці я прочитав те саме співчуття, що його колись викликали в мене ті бідолахи, на яких я тепер, здається, починаю скидатися. Узявши в мене пальто й берет, вона струсила їх перед дверима і сказала:

— Боже мій, на вас же, мабуть, не зосталося й рубця сухого.

Я кивнув їй, підійшов до дзеркала й руками пригладив чуба.

— Пані Бейзем дома? — спитав я.

— Ні.

— А вона пам'ятає, що завтра перше число?

— Ні,— сказала дівчина.

Вона пропустила мене до вітальні, присунула стіл ближче до груби й принесла стілець, але я й далі стояв, прихилившись до груби спиною, і дивився на стінного годинника, який ось уже сто п'ятдесят років показує час родові Бейземів. Кімнату заставлено старовинними меблями, вікна — готичного стилю.

Тримаючи в руці чашку кави для мене, дівчина тягла за підтяжки Алм{юнса Бейзема-молодшого, якому я зобов'язався втлумачити правила дій з дробами. Хлопчина — здоровий, червонощокий і любить бавитися каштанами у великому саду; він старанно збирає їх і навіть носить із сусідніх садків, де ще немає власників; останні тижні, коли вікно було відчинене, я бачив натягнуті між деревами довгі низки каштанів.

Обхопивши чашку обома руками, я посьорбував гарячий напій і, дивлячись на це розпашіле здоров'ям обличчя, повільно втлумачував хлопчикові правила дій з дробами, хоч і знав, що то марна річ. Сам по

собі він чемний, але дурний, такий же дурний, як і його батько й мати, брати та сестри; в усьому домі єдина розумна людина — служниця.

Пан Бейзем торгує старими речами. Він вельми люб'язний, і іноді, коли ми з ним зустрічаємось і він кілька хвилин розмовляє зі мною, в мене виникає абсурдне відчуття — начебто він заздрить моїй про4)есії. Як мені здається, він усе своє життя страждає через те, що від нього чекають чогось такого, до чого він нездатний — скажімо, керівництва вели кою фірмою, а для цього потрібні твердість і розум. Обох цих якостей йому якраз і бракує, і коли ми з ним зустрічаємось, він з таким запалом розпитує мене про всі подробиці моєї служби, що мені спадає на думку: Бейзем набагато охочіше, ніж я, усе своє життя просидів би на невеличкій телефонній станції. Він цікавиться, як я обслуговую клапанний комутатор, як з'єдную абонентів, запитує мене про жаргонні слівця телес}юністів, і думка про те, що я можу підслу хати будь-яку розмову, викликає в нього дитячий захват.

Цікаво! вигукує він знову й знову. Як це цікаво!

Час минав повільно. Я звелів Альфонсові повторити правила, продиктував приклади і, курячи, чекав, поки він їх розв'яже. На вулиці було зовсім тихо. Тут, у центрі міста, така тиша, як у малесенькому степовому сільці, коли худобу виганяють на пашу і в селі залишається хіба що кілька хворих бабусь.

— Щоб поділити дріб на дріб, треба чисельник першого дробу помножити на знаменник другого, а знаменник першого — на чисельник другого.

Раптом його погляд зупинився на моєму обличчі, і він сказав:

— А Клеменс одержав з латині четвірку.

Не знаю, чи помітив Альс}юнс, як я здригнувся. Від цих його слів у моїй уяві раптом сплив образ мого сина, синове обличчя — бліде обличчя тринадцятирічного хлопчика — наче навалилося на мене, і я згадав, що він сидить за однією партою з Альс}юнсом.

— Це добре,— насилу вимовив я,— а ти що одержав?

— Двійку,— відповів він, і його невпевнений погляд ковзнув по моєму обличчю, наче він щось шукав. Я відчув, як червонію, і водночас мені стало до всього байдуже, бо в цю мить на мене наринули обличчя — обличчя моєї жінки, моїх дітей, величезні, наче їх спроектували на мене, і мені довелося заплющити очі, коли я мурмотів:

— Далі. Як множиться дріб на дріб?

Він тихо сказав правило й глянув на мене, але слів його я не почув: я думав про своїх дітей, приречених невпинно крутитись у якомусь зачарованому колі — починаючи з пакування шкільного ранця й кінчаючи службою десь у конторі. Моя мати бачила, як я йшов ранком з ранцем за плечима до школи, і Кете, моя жінка, бачить, як ідуть ранком з ранцями за плечима наші діти.

Дивлячись на Альфонса, я втокмачував йому правила дій з дробами, і деякі з них він повторював; урок, хоча й повільно, посувався, і я заробив дві з половиною марки. Я продиктував хлопчикові завдання до наступного уроку, випив останній ковток кави й вийшов до передпокою. Дівчина висушила на кухні моє пальто й берет; допомагаючи мені надягнути пальто, вона всміхнулася. І коли я вийшов на вулицю, то згадав грубувате, добре обличчя дівчини й подумав, що в неї можна було попросити грошей; якусь мить повагавшись, я підняв комір пальта, бо дощ усе ще лив, і побіг до автобусної зупинки, що біля церкви Скорботної богоматері.

Через десять хвилин я вже був у південній частині міста, сидів на кухні, де пахло оцтом, і бліда дівчинка з великими, світло-карими, аж жовтими очима вимовляла латинські слова. А тоді двері з сусідньої кімнати відчинились, і в дверях з'явилося худе жіноче обличчя з великими, майже жовтими очима. Жінка сказала:

— Старайся, дитино, ти ж знаєш, як мені важко дається твоя освіта, та й уроки коштують грошей.

Дитина старалася, я теж старався, і цілий урок ми шепотіли одне одному латинські слова, фрази й синтаксичні правила, хоч я знав, що все це марна справа. Рівно десять хвилин на четверту худа жінка вийшла з сусідньої кімнати, поширюючи навколо себе гострий запах оцту, погладила дівчинку по голівці, подивилася на мене і спитала*

— Як ви думаєте, вона напише? За останню роботу вона одержала трійку. Завтра в них знову буде контрольна.

Я застебнув пальто, витяг з кишені мокрий берет і тихо сказав:

— Безперечно, напише.

І я поклав руку на нелискуче русяве волосся дівчинки, а жінка промовила:

— Вона повинна написати, бо ж вона у мене одна. Чоловік загинув у Вінниці.

На мить я уявив собі брудний, забитий укритими іржею тракторами вокзал у Вінниці, глянув на жінку, і раптом вона набралася духу й сказала те, що збиралася сказати вже давно:

— Маю прохання до вас... Чи не могли б ви зачекати з грішми до...— і перш, ніж вона закінчила фразу, я сказав:

— Можу.

Дівчинка всміхнулася мені.

Коли я вийшов на вулицю, дощ перестав, світило сонце, і великі жовті листки, повільно кружляючи, падали з дерев на мокрий асфальт. Мені найбільш хотілося піти додому, до Блоків, у яких я живу ось уже місяць, але мене весь час пориває братися за непевні справи, витрачати зусилля на те, що, як я сам знаю, не матиме успіху; я міг би попросити грошей у Вагнера, у служниці Бейземів чи в жінки, від якої пахло оцтом, і вони напевно дали б мені хоча б щось, але замість цього я пішов тепер до трамвайної зупинки, сів на одинадцятий номер і, стиснутий промоклими людьми, трясся аж до Накенгейму, відчуваючи, що гарячі сосиски, які я проковтнув замість обіду, підступають мені до горла нудо тою. Приїхавши на Накенгейм, я пройшов через парк, повз занедбані кущі, до вілли Бюклера, подзвонив, і його подруга провела мене до вітальні. Коли я увійшов, Бюклер відірвав смужку газети для закладки, згорнув книжку, яку читав, і, силувано всміхаючись, повернувся до мене Він також поста рів, з Дорою живе вже багато років і їхній зв'язок став нудніший за шлюб. Невблаганність, з якою вони стережуть одне одного, надала їхнім обличчям суворості, вони назива ють одне одного "золотко" й "мишка", сперечаються за гро ші й наче прикуті одне до одного ланцюгом.

Увійшовши зі мною до кімнати, Дора так само відірвала смужку від краю газети, заклала її в свою книжку й налила мені чаю. На столі стояв чайник, лежали шоколадні цукерки й коробка сигарет.

— Дуже мило,— сказав Бюклер,— що ти знову з'явився. Хочеш сигарету?

— Хочу, дякую,— відповів я.

Ми мовчки курили. Дора сиділа боком до мене, і щоразу, коли я повертався до неї, очі мої натикалися на її скам'яніле обличчя, на якому, проте, з'являлась усмішка, як тільки ми зустрічалися з нею поглядами. Вони обоє мовчали, і я теж не промовив ні слова. Погасивши сигарету, я раптом порушив тишу:

— Мені потрібні гроші. Може...

Але Бюклер, сміючись, перебив мене, сказавши:

Виходить, тобі потрібне те, що нам самим потрібно вже давно, я радий допомогти тобі, ти ж знаєш, але грошей...

Я подивився на Дору, й одразу її скам'яніле обличчя розпливлося в усмішці. В куточках її рота залягли гострі складки і мені здалося, що вона затягується сигаретою дужче ніж досі

Ви вже вибачте,— промовив я,— але ж ти знаєш...

Знаю,— сказав він,— нема чого вибачатися, кожен мо же опинитись у скрутному становищі.

Тоді не буду вам заважати,— сказав я, підводячись.

Ти нам зовсім не заважаєш,— відповів він, і з того як раптом пожвавішав його голос, я зрозумів, що він каже це щиро. Дора теж підвелась і, взявши мене за плечі, посадови ла на місце; в її очах я прочитав страх: вона злякалася, що я піду. Раптом я зрозумів, що вони й справді раді мене бачити. Дора простягла мені свій портсигар, налила ще склянку чаю і я сів, кинувши берета на стілець. Але ми й далі мовчали, тільки час від часу перемовлялися словом другим, і щоразу, коли я дивився на Дору, її скам'яніле обличчя розпливалося в усмішці, як мені здалося, щирій бо коли я остаточно підвівся й узяв зі стільця берет, то зрозумів що вони боялися лишитись удвох, боялися книжок, сигарет і

чаю, боялися вечора, нескінченної нудьги, яку вони звалили на себе, злякавшись у свій час нудьги подружнього життя.

Через півгодини я вже був у іншій частині міста і, стоячи перед дверима квартири свого давнього шкільного приятеля, натискував на кнопку дзвінка. Я не був у нього більше року, коли завіска на малесенькому вічку дверей відсунулась, я помітив, що його білувате гладке обличчя виражало замішання. Та поки він відчиняв двері, його обличчя встигло прибрати іншого виразу. В коридорі, де було повно пари, що пробивалася з дверей ванної, я почув верещання дітей і різкий голос його дружини:

— Хто там?

З півгодини я просидів з ним у обставленій меблями з зеленою оббивкою кімнаті, де пахло камс^юрою; ми говорили про всяку всячину й курили. Коли він почав згадувати школу, обличчя його ледь-ледь проясніло, а на мене найшла нудьга, і я, випустивши струмінь тютюнового диму прямісінько йому в обличчя, спитав руба:

— Ти можеш позичити мені грошей?

Він анітрохи не здивувався і розповів мені про виплату за радіо, за кухонний бу4>ет, за кушетку та про зимове пальто для жінки, а потім перемінив тему й знову заговорив про школу. Я слухав його, і мене охопило якесь примарне почуття — мені здавалося, наче він розповідає про те, що відбувалося дві тисячі років тому; я уявив собі, як ми поводилися в ті невиразні доісторичні часи: як сварилися з швейцаром, кидали губками в дошку, курили у вбиральнях, і мені здавалося, що то були якісь прадавні курені. Все це було для мене таке чуже й далеке, що я сам злякавсь, підвівся й сказав:

— Ну, тоді пробач...— і попрощався з ним.

Коли ми йшли коридором до дверей, його обличчя знову спохмурніло, а з ванної знову почувся різкий голос жінки, яка щось гукнула йому, я не розчув, що саме; у відповідь він гарикнув кілька слів, що прозвучали приблизно як "облиш, бога ради", і двері за мною зачинилися, а коли, вийшовши на брудні сходи, я обернувся, то помітив, що він відсунув завіс ку з малесенького вічка й дивиться мені вслід.

Я повільно пішов пішки до міста. Знову замрячило, пахло гнилизною й вогкістю, і на вулицях уже горіли газові ліхтарі. Дорогою я випив у пивниці чарку горілки, спостерігаючи за якимсь чоловіком, що стояв біля музичного автомата й кидав у нього монету за монетою, щоб послухати модні пісеньки. Затягнувшись сигаретою, я випустив струмінь диму над прилавком, подивився в поважне обличчя господині, над якою, як мені здалося, висіло прокляття, розплатився й пішов далі

З руїн будинків стікали на тротуар каламутні потоки дощової води, забарвлені в жовтуватий або брунатнуватий колір, а коли я проходив під риштованням, на моє пальто закапало вапно.

Я увійшов до домініканської церкви, сів і спробував моли тися. У церкві було темно, і біля сповідалень стояли невеличкі групки людей — чоловіки, жінки й діти. На вівтарі горіли дві свічки, горіли також червона незгасна лампада й малесенькі лампочки у сповідальнях. І хоч я змерз, а пробув у церкві майже цілу годину. Із сповідалень чулося лагідне мурмотання; коли хтось виходив звідти і, затуляючи обличчя руками, йшов до бокового вівтаря, люди підступали ближче. Я побачив розжарені до червоного дротини рефлектора, коли один з патерів, відчинивши двері сповідальні, подивився, скільки ще людей чекало сповіді. На обличчі його відбилося розчарування, бо людей було багато — чоловік дванадцять, він пішов назад до сповідальні, і я почув, що він вимкнув рефлектор. Знов почулося лагідне мурмотання.

Перед моїми очима ще раз промайнули обличчя всіх тих людей, яких я бачив сьогодні після полудня, починаючи з обличчя дівчини в ощадній касі, яка дала мені клаптик клейкого паперу; далі — рожеве обличчя

пані з сосисочної; моє власне обличчя з розкритим ротом, в якому зникали шматочки сосиски, і вицвілий берет на голові; з'явилося обличчя Вагнера, потім лагідне й водночас грубувате облич чя служниці Бейземів та обличчя Альо^онса Бейзема-молод шого, якому я втокмачував правила дій з дробами; я побачив дівчинку на кухні, де пахло оцтом, а відтак — вокзал у Вінниці, брудний, забитий іржавими тракторами, той вокзал, на якому загинув її батько; побачив матір дівчинки з худим обличчям і великими, майже жовтими очима; побачив Бюкле-ра та іншого шкільного приятеля й червоне обличчя чоловіка, який стояв у пивниці біля автомата. Я підвівся, бо мені стало холодно, біля входу вмочив пальці в чашу з свяченою водою, перехрестився й вийшов на Бейненштрасе. Вступивши до пивниці Бетцнера, я сів за маленький столик неподалік від музичного автомата і зрозумів, що весь час від тієї хвилини, як я взяв з конверта купюру в десять марок, у мене була тільки одна думка про цю маленьку Бетцнерову пивницю. Кинувши свого берета на вішалку, я повернувся до прилавка й гукнув: "Чарку горілки, будь ласка! Велику",— розстебнув пальто й витяг з кишень піджака кілька десятипо^енігових монет. Одну монету я кинув у щілину автомата, натиснув на кнопку, після чого в каналі автомата застрибали срібні кульки, взяв у праву руку чарку горілки, яку приніс мені Бетцнер, і коли одна з кульок проскочила на гральне поле, почув мелодію, що зазвучала від доторку кульки до контактів. Засунувши руку глибше в кишеню, я натрапив на п'ятимар-кову монету, про яку майже забув — її позичив мені мій змінник.

Низько схилившись над автоматом, я спостерігав гру срібних кульок і дослухався до їхньої мелодії, і тоді я почув, як Бетцнер тихо сказав якомусь чоловікові біля прилавка:

— Отак і стоятиме, поки в нього не залишиться ні пфеніга в кишені.

II

Знову й знову перелічую гроші, що їх прислав мені Фред: темно-зелені" світло-зелені та сині папірці, на яких зображено голови селянок,

що несуть колоски, повногрудих жінок, які символізують торгівлю чи виноробство, чоловіка, сповитого мантією історичного героя, який тримає в руках колесо та молот і, очевидно, має уособлювати ремесло. Поруч нього — кисловида дівуля, що пригортає до своїх грудей макет банку; біля її" ніг — сувій паперу та архітекторський циркуль. Посеред зеленого папірця — гидкий на вигляд мрець, який тримає в правій руці терези й дивиться своїми мертвими очима кудись повз мене. Потворний орнамент облямовує ці коштовні папірці, на кожному ріжку надруковано цифри, що вказують на їхню вартість; на монетах викарбувано дубове листя, колоски, виноградну лозу та схрещені молотки, а на зворотному боці — страхітливе зображення орла, який розпростав свої крила, ладнаючись кудись злетіти й когось завоювати.

Поки я перебираю папірці, сортую їх і розкладаю на купки монети, діти спостерігають за мною. Це місячна платня мого чоловіка, який працює телео^юністом в одній церковній уста нові,— триста двадцять марок і вісімдесят три пфеніги. Я відкладаю один папірець для сплати за квартиру, ще один — за електрику та газ і ще — для лікарняної каси, відлічую гроші, які заборгувала пекареві, і пересвідчуюся, що залишилося двісті сорок марок. У Фредовій записці сказано, що він узяв собі десять марок і поверне їх завтра. Але він їх проп'є.

Діти спостерігають за мною; обличчя в них серйозні й спокійні, але я приготувала для них сюрприз: сьогодні я дозволю їм гратися в коридорі. Франке поїхали до наступного тижня на з'їзд католицької спілки жінок. Зелбштейни, що живуть під нами, пробудуть ще два тижні у відпустці, а Гопфів, що наймають сусідню кімнату, відділену від нас туо^овою стіною,— Гопфів нема чого питати. Отже, діти мо жуть гратися в коридорі, а це для них неоціненна розкіш.

— Гроші прислав батько?

— Так,— відповіла я.

— Він усе ще хворий?

— Так... Сьогодні ви можете погратися в коридорі, але глядіть, щоб не розбили нічого, та будьте мені обережні з шпалерами.

І я щаслива, що зробила їм радість і водночас звільнилася від них на час суботнього прибирання

У коридорі все ще тхне маринадами, хоча пані Франке закрутила вже, мабуть, з триста банок,— тхне гарячим оцтом, і цього вже досить, щоб Фредова жовч збурилась, тхне розвареними фруктами та овочами. Усі двері позамикані, і на вішалці нема нічого, крім старого капелюха, якого пан Франке надіває, коли йде в підвал. Нові шпалери доходять до одвірка, а нове фарбування — до середини дверей що ведуть до нашої квартири — однієї-єдиної кімнати, від якої ми відді лили фанерною перегородкою комірчину, в якій спить наше маля і де ми скидаємо всякий мотлох. А в Франке на двох аж чотири кімнати: кухня, вітальня, спальня й кабінет, у якому пані Франке приймає своїх численних відвідувачів та відвідувачок. Не знаю, у скількох комітетах вона перебуває, у скількох комісіях бере участь, а її товариства мене й зовсім не обходять. Знаю тільки, що церковна влада підтвердила, що їй доконче потрібне це приміщення, те саме приміщення, яке хоча й не ощасливило б нас, але принаймні дало б нам можливість зберегти наше подружнє життя.

Пані Франке в свої шістдесят літ ще досить гарна жінка, проте незвичайний блиск її очей, якими вона зачаровує всіх, наповнює мене жахом; ці темні суворі очі, її старанно вкладе не й дуже вправно пофарбоване волосся, її низький, ледь вібруючий голос, який, коли вона звертається до мене, може раптом стати різким, покрій її суконь, те, що вона кожного ранку причащається й кожного місяця цілує перстень єпископа, коли він приймає визначних дам єпархії, усе це робить її в моїх очах особою, боротися з якою марно Ми це знаємо з власного досвіду, оскільки боролися з нею цілих шість років і врешті змушені були відступити.

Діти граються в коридорі; вони так звикли поводитися тихо, що вже просто неспроможні галасувати, навіть коли їм це дозволено. їх майже не чутно: вони поприв'язували одну до одної картонні коробки, зробивши собі довжелезний поїзд, і обережно возять його по коридору туди й сюди. Вони будують станції, вантажать вагони бляшаними банками та дерев'яними паличками, і я можу бути певна, що цієї забави їм вистачить до самої вечері. Маля ще спить.

Ще раз перелічую гроші — ці дорогоцінні брудні папірці, солодкуватий запах яких лякає мене своєю ніжністю, і додаю до них ту десятку, яку Фред мені винен. Та він проп'є її. Два місяці тому він нас покинув, ночує у знайомих або в якихось там притулках, бо вже не має сил терпіти нашу тісноту, присутність пані Франке та жахливе сусідство Гопфів. Перед тим житлова комісія, яка будує селище на околиці міста, відмовила нам у наданні житла з тієї причини, що Фред п'яниця, а про мене дав несхвальний відзив священик. Він сердитий на мене за те, що я не беру участі в заходах церковних товариств. А голова цієї комісії — пані Франке, і це рішення ще більше зміцнило її репутацію бездоганної і некорисливої жінки. Адже якби вона присудила нам квартиру, наша кімната звільнилася б, і з неї вона зробила б собі їдальню, якої їй тепер бракує. Та вона вирішила не на нашу користь і собі самій на шкоду.

А мене відтоді охопив страх, невимовний страх. Та обставина, що я стала об'єктом такої зненависті, дуже лякає мене. Я боюся вкушати тіло господнє, споживання якого, здається, робить пані Франке з кожним днем жорстокішою, бо блиск її очей стає дедалі грізнішим. Я боюся слухати святу месу, хоч ніжне звучання літургії — одна з небагатьох радостей, які мені ще лишились. Я боюсь дивитися на священика біля вівтаря, бо це той самий чоловік, голос якого я часто чую з кабінету за стіною — голос невдалого бонвівана, який курить добрі сигари й розповідає дурні анекдоти дамам з його церковних комісій та товариств. Часто вони там голосно сміються, а я тим часом мушу стежити, щоб діти не галасували, бо це може перешкодити нараді. А втім, я давно перестала турбуватися про це, дозволяю дітям гратися і з жахом помічаю, що вони вже нездатні галасувати. А іноді вранці, коли маля ще

спить, а старші вже в школі, я, йдучи до магазинів, прослизаю на кілька секунд у церкву, коли там не правиться служба, і відчуваю безмежну радість від наближення до бога.

Інколи пані Франке виявляє й добрі почуття, та це мене лякас ще більше, ніж її зненависть. На різдво вона прийшла, Щоб запросити нас на маленьке свято в їхній вітальні. І я згадую, як ми йшли через передпокій, наче входячи в глибину дзеркала: Клеменс і Карла попереду, тоді Фред, а я з малям на руках позаду. Ми наче входили у глибину дзеркала, і я побачила всіх нас: ми мали вигляд справжніх бідняків.

У їхній вітальні, де за тридцять років нічого не змінилося, я відчула себе чужою, ніби опинилася в іншому світі, зайняла не своє місце: такі меблі, як і ці картини, не для нас; нам не випадає сидіти за столами, застеленими камчатними скатертями. А коли я побачила ялинкові прикраси, які пані Франке зберегла ще з довоєнних літ,— ці блискітливі блакитні й золоті кулі, срібну канитель і скляних ангеляток з ляльковими личками, зроблене з мила немовлятко Ісус у яслах з рожевого дерева, яскраво розмальованих череп'яних Марію та Иосифа, що солодко всміхаютья під гіпсовою стрічкою з написом "Мир людям",— коли я все це побачила, то в мене від страху завмерло серце. Злякали мене й ці меблі, що їх вісім годин на тиждень поливає потом прибиральниця з товариства матерів, одержуючи п'ятдесят пфенігів за годину, і вся ця вбивча чистота.

Пан Франке сидів у кутку й курив люльку. Його кістлява постать почала вже обростати м'ясом, і я часто чую, як він важко ступає, піднімаючись сходами, як він гупає і, задихаючись, проходить повз мою кімнату далі, в глибину коридора.

Діти не звикли до таких меблів, а тому бояться їх. Збентежені, вони сідають на оббиті шкірою стільці й поводяться так несміливо, тихо, що я ледве стримую сльози.

Для дітей поставили тарілки й приготували подарунки: панчохи та череп'яні свинки-скарбнички, що ось уже тридцять п'ять років неодмінно роздаються на різдвяні свята в родині Франке.

У Фреда було похмуре обличчя, і я бачила, як він розкаюється, що прийняв їхнє запрошення; він стояв, обіпершись на підвіконня, потім дістав з кишені прим'яту сигарету, повільно розгладив її і закурив.

Пані Франке налила повні склянки вина й підсунула до дітей барвисті порцелянові кухлі з лимонадом. Кухлі розмальовано за мотивами казки "Вовк і семеро козенят".

Ми випили. Фред за одним духом осушив свою склянку й потримав її в руці, наче смакуючи вино. В такі моменти я завжди дивуюся з нього — на його обличчі можна виразно прочитати те, про що зайво говорити вголос: "Дві свинки-скарбнички, склянка вина і п'ять хвилин сентиментального поводження не примусять мене забути, як у нас тісно".

Цей жахливий візит завершився холодним прощанням, і в очах пані Франке я прочитала все, що вона про нас розповідатиме; до численних проклять, які впали на нас, тепер додасться ще одне: нас проклинатимуть за чорну невдячність та нечемність, а ореол мучеництва, що його носить пані Франке, стане ще осяйнішим.

Пан Франке — чоловік небалакучий, та іноді, коли він знає, що жінки немає вдома, він просуває голову в нашу кімнату і, не кажучи ні слова, кладе на стіл, що біля дверей, плитку шоколаду, а часом я знаходжу загорнуту в папір асигнацію або чую, як він розмовляє з дітьми в коридорі. Він зупиняє їх,, мурмоче кілька слів, і діти розповідають мені, що він гладить їх по голові, примовляючи: "Любі мої".

А пані Франке зовсім не така — балакуча, жвава й не схильна до ніжності. Походить вона із старовинного купецького роду нашого міста.

Товари, якими цей рід торгував, від покоління до покоління мінялися, ставали дедалі коштовнішими: починали з олії, солі та борошна, з риби та сукна, потім перейшли до вина, тоді — до політики, після цього вдалися до маклерства — купували й продавали земельні ділянки, а тепер мені інколи здається, що вони торгують найкоштовнішим товаром — богом.

Пані Франке лагіднішає дуже рідко, і насамперед тоді, коли починає говорити про гроші. Слово "гроші" вона вимовляє з такою лагідністю, що мені стає страшно; так деякі люди вимовляють слова "життя", "любов", "смерть" чи "бог" — лагідно, з легким трепетом і глибокою ніжністю в голосі. Коли пані Франке говорить про бога та про свої маринади — два скарби, посягнути на які вона не дозволить нікому,— блиск у її очах м'якшає, обличчя молодіє. Мене бере страх, коли, спустившись у підвал, щоб набрати вугілля або картоплі, я чую, як вона перелічує десь поруч свої банки; лагідно мурмочучи цифри, вимовляючи їх співучим голосом, так наче це каданс якоїсь таємної літургії, і її голос нагадує мені тоді голос черниці, що молиться. І часто, покинувши напризволяще своє відро, я біжу нагору й пригортаю до серця дітей з таким відчуттям, що я мушу їх від чогось захистити. І діти дивляться на мене: я бачу очі свого сина, що вже стає дорослим, і темні лагідні очі моєї дочки; діти дивляться на мене з розумінням і нерозумінням і, повагавшись, приєднуються до молитви, яку я починаю проказувати: літанію, що п'янить своєю монотонністю, чи "Отче наш", слова якого ми вимовляємо особливо суворо.

Уже третя година, і мене раптом охоплює страх перед неділею; на подвір'я вривається гамір, і я чую голоси, які сповіщають про те, що почався веселий суботній вечір, і серце в мене завмирає. Я ще раз перелічую гроші, розглядаю вбивчо нудні зображення на них і нарешті зважуюся взятися до роботи. В коридорі сміялися діти, прокинувся маленький. Мені треба пересилити себе й починати прибирання, та коли піднімаю очі від столу, на який я в задумі сперлась ліктями, мій погляд натикається на стіни нашої кімнати, обвішані дешевими репродукціями з картин Ренуара — солодкавими жіночими обличчями. Вони здаються

мені чужими, такими чужими, що я просто не можу зрозуміти, як я терпіла їх лише півгодини тому. Я знімаю репродукції, спокійно рву кожну надвоє, а клапті кидаю в сміттєве відро, яке зараз маю виносити. Мій погляд ковзає по стінах нашої кімнати й нічого не щадить, окрім розп'яття над дверима та малюнка не відомого мені художника; досі невиразні контури й скупі барви цього малюнка якось не доходили до мене, а це раптом, не знати чому, зворушили мене.

III

Коли я виходив з вокзалу, почало світати, але вулиці були ще зовсім безлюдні. Вони йшли навскоси, обгинаючи квартал, у якому фасади будинків покриті потворними латками штукатурки. Було холодно, і на привокзальному майдані стояли, змерзнувши, кілька пкк}>ерів таксі — четверо чи п'ятеро; руки в них були засунуті глибоко в кишені. Рухаючись розмірено, немов ляльки, що їх смикають за мотузочки, вони на мить повернули до мене бліді обличчя в синіх кашкетах; але тільки на мить, потім обличчя сіпнулися назад, у ту ж позицію, що були досі,— очима до виходу з вокзалу.

Навіть повії не з'являються на вулицях у таку рань, і коли я повільно обернувся, то побачив, як велика стрілка на вокзальному годиннику поволі ковзнула на цифру дев'ять: була за чверть шоста. Я пішов вулицею, що оббігала з правого боку величезний будинок вокзалу, уважно вдивляючись у вітрини: чи відчинилася кав'ярня, або пивниця, або котрась із тих закусочних, які хоч і викликають огиду, та все-таки кращі від привокзальних буо^тів, де в цю пору подають теплувату каву та нежирний підігрітий бульйон, що тхне казармою. Піднявши комір пальта й старанно затуливши його ріжками шию, я почав зчищати з штанів і пальта темні бризки грязі.

Учора ввечері я випив більше, ніж звичайно, і близько першої години ночі пішов на вокзал до Макса, який інколи дає мені притулок. Мак с працює в камері схову — я познайомився з ним на війні. Посеред залу камери схову стоїть обшита дошками батарея опалення; вона править і

за лавку. Тут відпочивають усі ті, хто працює на нижньому поверсі: носії, робітники камери схову та ліс})тери. Обшивка не прилягає щільно до батареї, так що можна залізти всередину; там просторо, темно й тепло, і коли я влягаюся біля батареї, то відчуваю спокій, умиротворення, горілка кружляє по моїх жилах; згори мені чути глухий гуркіт поїздів, що прибувають і відходять, стук багажних візків, гудіння ліфтів, і ці звуки, які в темряві здаються невиразними, швидко присипляють мене. А іноді, згадавши Кете й дітей, я плачу в цій норі, хоч і знаю, що сльози п'яниці нічого не важать, а те, що я відчуваю, можна назвати швидше болем, ніж докорами сумління. Я почав пити ще до війни, але про це, здається, вже забули, і на моє моральне падіння дивляться з певною поблажливістю, бо про мене можна сказати: "Він був на війні".

Зупинившись біля дзеркальної вітрини якоїсь кав'ярні, я почистився так ретельно, як тільки міг, і дзеркало безліч разів відкинуло мою тендітну, маленьку постать, наче м'ячик у якомусь уявному кегельбані, де перекидалися торти зі збитими вершками та мигдальні тістечка в шоколаді. Я побачив у дзеркалі малесенького чоловічка, який, судорожно при гладжуючи чуба і смикаючи себе за штани, безпорадно відкочувався назад, оточений тістечками.

Потім я почвалав далі повз цигаркові та квіткові крамниці, повз магазини тканин, з вітрин яких на мене з фальшивим оптимізмом дивилися манекени. Праворуч вигулькнула вулиця, що, як здавалось мені, складалася майже з самих дерев'яних крамничок. На розі висів великий білий транспарант з написом: "Ласкаво просимо, дрогісти!" 1

Крамнички були вбудовані просто в руїни — вони немов попрісідали навпочіпки біля обгорілих і пообвалюваних фасадів. Але й тут траплялися лише тютюнові ларки, крамниці з тканинами та газетні кіоски, а коли я нарешті дійшов до закусочної, вона була зачинена. Я посмикав за дверну ручку, обернувся й нарешті помітив світло. Перейшовши через вулицю, я подався в той бік і побачив, що світилося в церкві. Високе готичне вікно сяк-так заклали необтесаними каменями, а посередині цього потворного мурування було вставлено невеличке,

пофарбоване в жовтий колір віконце, взяте, очевидно, з якоїсь ванної кімнати. Через чотири маленькі шибки пробивалося надвір слабке жовтувате світло. Зупинившись

Д р о г і с т торгівець аптекарськими та господарськими товарами.

на мить, я подумав: "Хоч це й неймовірно, але в церкві може бути тепло". Я піднявся вищербленими східцями. Двері, оббиті шкірою, вціліли, очевидно, ще з довоєнного часу. В церкві було холодно. Знявши берета, я повільно пробрався поміж лавками наперед і нарешті помітив, що в боковому вівтарі, залатаному штукатуркою, горіли свічки. Я пішов далі, хоча й переконався, що в церкві ще холодніше, ніж надворі: тут тягло. Тягло з усіх кутків. Стіни подекуди були закладені навіть не каменями, а синтетичними плитками, що їх просто поставили одна на одну; клейка маса витекла назовні, плитки розшаровувались і розвалювались. Крізь брудні напливи просочувалась волога, і я, вагаючись, зупинився біля однієї з колон.

У простінку між двома вікнами за кам'яним поставцем, обабіч якого горіли дві свічки, стояв священик у білому облаченні. Здійнявши руки, він молився, і хоч мені було видно лише спину священика, я помітив, що він змерз. На якусь мить мені здалося, що в церкві не було нікого, крім священика з блідими руками, піднесеними над розгорнутим требником, і змерзлою спиною. Але в півтемряві, нижче мерехтливих свічок, я розглядів біляву голову дівчини, яка схилилася в молитві так низько, що її розпущене по спині волосся розділилося на дві рівні частини. Поруч неї стояв навколішки хлопчик, який весь час крутився туди й сюди, і, побачивши його в профіль, незважаючи на сутінь, я розрізнив опухлі повіки, розтулений рот: хлопчик був недоумкуватий. У нього були червонясті запалені повіки, товсті щоки, дивно випнуті губи, і в короткі моменти, коли очі були заплющені, на недоумкуватому дитячому обличчі з'являвся вираз зневаги, який вражав мене і дратував.

Тепер священик повернувся в мій бік — на вигляд це був вайлуватий і блідий селянин; перш ніж скласти докупи піднесені руки, знову

розвести їх і щось промурмотіти, він кинув оком на колону, біля якої я стояв. Потім він повернувся і схилився над кам'яним поставцем, раптом знов обернувся в мій бік і з трохи комічною урочистістю благословив дівчину й недоумкуватого хлопчика. Хоч як це дивно, та, бувши тут-таки, в церкві, я не відчув, що благословення дано й мені. Священик знов повернувся до вівтаря, покрив голову, взяв чашу й загасив ту свічку, що стояла праворуч. Він повільно спустився до головного вівтаря, схилив перед ним коліна, а тоді зник у глибокій темряві церкви. Більше я його не бачив і почув тільки, як заскрипіли завіси дверей. На якусь мить я побачив дівчину освітленою: коли вона підвелась, уклякнула й потім піднялася східцями, щоб загасити ліву свічку, я розглядів її ніжний профіль і одухотворене обличчя. Поки вона стояла, облита м'яким жовтим світлом, я побачив, що вона й справді гарна: тонка й висока, з ясним обличчям, яке не видалось мені дурним навіть тоді, коли вона, випнувши губи, почала дути на свічку. А потім і її, і хлопця огорнула темрява, і я побачив їх знову аж тоді, коли вони вступили у смугу сірого світла, що падало з маленького віконця вгорі. І мене знову зворушила постава її голови й порух її шиї, коли вона, проходячи мимо, кинула на мене допитливий, дуже спокійний погляд і вийшла. Вона була гарна, і я пішов за нею. Біля дверей вона ще раз уклякнула, а потім штовхнула двері й потягла за собою недоумкуватого.

Я пішов слідом за нею. Дівчина повернула в протилежний бік, до вокзалу, й пішла безлюдною вулицею, де були тільки крамнички та руїни, і я помітив, що вона кілька разів оглянулась. Струнка, худорлява, мабуть, не старша вісімнадцяти або дев'ятнадцяти років, вона наполегливо й терпляче тягла за собою недоумкуватого.

Побільшало будинків, крамнички траплялися тільки де-не-де, прокладено було кілька трамвайних колій, і я зрозумів, що це та частина міста, де мені доводилось бувати рідко. Десь тут мало бути трамвайне депо: із-за червонястого погано залатаного муру долинав скрегіт трамваїв, ранкову сутінь прорізали спалахи зварювальних апаратів і чулося шипіння кисневих балонів.

Я так довго й пильно вдивлявся в мур, що й не помітив, як дівчина зупинилася. Підійшовши до неї зовсім близько, я побачив, що вона стоїть перед однією з крамничок і перебирає в'язку ключів. Недоумкуватий дивився на одноманітно сірий простір неба. Дівчина знову оглянулась, а я, проходячи повз неї, на мить затримався і побачив, що крамничка, яку вона відчиняла, була закусочна.

Вона вже відімкнула двері, і, заглянувши всередину, я розпізнав у сірій темряві стільці, прилавок, матове срібло кавоварки; на мене війнуло затхлим запахом холодних картопляних оладків, і в сутінках я розглядів за брудним склом прилавка дві тарілки, повні фрикадельок, холодні відбивні котлети та велику зеленувату банку, в якій плавали мариновані огірки.

Коли я зупинився, дівчина подивилася на мене. Вона знімала бляшані віконниці. Я теж подивився їй в обличчя Пробачте,— сказав я,— ви вже відчиняєте?

— Так,— відповіла вона, проходячи повз мене, щоб віднести останню віконницю в кімнату, і я почув, як вона поставила її на місце. Хоча віконниці були вже зняті, вона вернулася ще раз, подивилася на мене, і я спитав:

— Можна увійти?

— Звичайно,— відповіла вона,— але ще холодно.

— Дарма,— сказав я, входячи.

У закусочній стояв огидний запах, і я витяг з кишені сигарети й закурив. Дівчина увімкнула електрику, і, розгляді-вшись при світлі, я здивувався, як чисто в кімнаті.

— Незвична погода для вересня,— сказала вона.— Удень знову буде жарко, а зараз холодно.

— Авжеж,— підтвердив я,— як це не дивно, а вранці холодно.

— Я зараз запалю в грубці,— сказала вона.

Голос у неї був чистий, дзвінкий і сухуватий, і я помітив, що вона збентежена.

Кивнувши у відповідь, я став біля стіни поряд з прилавком і оглянувся довкола; голі дощані стіни були обклеєні барвистими рекламами сигарет: елегантні сивуваті чоловіки, запрошуючи, з усмішкою простягали свої портсигари декольтованим дамам, у другій руці тримаючи за шийку пляшки з шампанським; з виразом диявольської одчайдушності на обличчях ковбої мчали верхи з ласо в одній руці і з сигаретою в другій, тягнучи за собою неймовірно велику й так само неймовірно синю хмару тютюнового диму, що, наче шовковий прапор, простягався аж до обрію прерій.

Недоумкуватий сидів біля грубки, тихо тремтячи від холоду. Він засунув у рот яскраво-червоного льодяника на паличці і з дратівною наполегливістю обсмоктував його, а з куточків рота в нього повільно стікали дві вузенькі, ледь помітні цівочки розталого цукру.

— Бернтарде,— лагідно сказала дівчина, схиляючись до хлопчика і дбайливо витираючи йому куточки рота своїм носовичком. Вона відчинила дверцята грубки, зіжмакала кілька газет і кинула їх у топку, потім поклала тріски та брикети й піднесла до іржавої пащі грубки запаленого сірника.

— Сідайте ж, будь ласка,— сказала вона мені.

— Дуже дякую,— відповів я, але так і не сів.

Мені було холодно й хотілося стояти ближче до грубки, і, незважаючи на легку огиду, що її викликав у мені вигляд недоумкуватого й запах холодних дешевих страв, я відчував радість, смакуючи наперед каву та хліб з маслом. Я дивився на білосніжну потилицю дівчини, на її недбало зацеровані панчохи, спостерігав за м'якими рухами її голови, коли вона низько нахилялася, щоб подивитись, як розгоряється вогонь.

Спочатку тільки трохи диміло, а потім нарешті почувся тріск; полум'я тихо загуготіло, і диму стало менше. Увесь цей час дівчина сиділа навпочіпки біля моїх ніг, роблячи щось брудними пальцями в пащі грубки, й часом нахилялася, щоб роздути вогонь, і коли вона нахилялася зовсім низько., я бачив не тільки її потилицю, а й білу дитячу спину.

Раптом вона встала, усміхнулася мені й пішла за прилавок. Відкрутивши кран, помила руки й увімкнула кавоварку. Я підійшов до грубки, відчинив коцюбкою дверцята й побачив, що дрова розгорілися й полум'я вже лизало брикети Стало справді тепліше. У кавоварці забулькала вода, і я відчув, як розпалився в мене апетит. Завжди, коли я вип'ю, мені дуже хочеться кави і чогось попоїсти, проте я з деякою огидою дивився на холодні сосиски, на їхню зморщену шкір ку та на миски з салатом. Дівчина взяла бляшаний ящик, заставлений порожніми пляшками, і вийшла. Залишившись на самоті з недоумкуватим, я відчув дивне дратування. Хлопчик не звертав на мене ніякісінької уваги, але я не тямився від люті, бачачи, з яким самовдоволеним виглядом він сидить і смокче огидну паличку з карамеллю.

Не встиг я кинути сигарету, як двері відчинились, і я злякався: замість дівчини з'явився священик, який щойно служив месу. На голові в нього був тепер чорний дуже чистий капелюх, з-під якого виглядало кругле, бліде селянське обличчя.

— Доброго ранку,— привітався священик, і коли він поба чив, що за прилавком нікого немає, на його обличчі, наче тінь, промайнуло розчарування.

Доброго ранку, сказав я і подумав: "Бідолаха". Аж тепер я зрозумів, що був у церкві Скорботної богоматері Я знав геть усе про цього священика: відзиви про нього були так собі, його проповіді не подобалися — в них було замало пао^юсу, а голос у нього був надто хрипкий. На війні він не здійснив ніяких подвигів: не став ні героєм, ні бійцем Опору; грудей його не прикрашав жоден орден, і так само не заслужив він ореолу мучеництва; навіть документи його псувало звичайнісіньке дисциплінарне стягнення за неявку на вечірню перевірку. Та це ще півлиха більше підточила його авторитет дивна любовна історія, і хоч згодом з'ясувалося, Що кохання було платонічне ступінь духовної близькості викликав у начальства невдоволення. Про таких, як священик з церкви Скорботної богоматері, пан прелат говорить, що вони ледве тягнуть на трійку з мінусом, коли не на двійку з плюсом. Священик так явно збентежився й розчарувався, що мені стало не по собі. Я припалив другу сигарету, ще раз сказав: "Доброго ранку" — і постарався не дивитися в його таке звичайне обличчя. Щоразу, коли я бачу одягнених у чорні сутани священиків, бачу спокійну впевненість на невпевнено спокійних обличчях, мене охоплює дивне почуття суміш люті й жалю,— те саме почуття, яке викликають у мене мої діти.

Священик нервово постукував двомарковою монетою по склу, що лежало на прилавку. А коли двері відчинились і ввійшла дівчина, густий рум'янець залив йому шию і все обличчя.

— Я зайшов тільки по сигарети, сказав він квапливо.

Я уважно спостерігав, як його куці білі пальці обережно пробиралися поміж відбивними до сигарет, як він нарешті витяг червону пачку, кинув на прилавок монету і швидко вийшов із закусочної, ледь чутно промимривши: "На все добре".

Подивившись йому вслід, дівчина поставила кошик, якого тримала в руці, і, побачивши свіжі білі булочки, я відчув, як у мене потекла слинка. Насилу проковтнувши теплувату слину, я погасив свою сигарету й пошукав очима, де б його сісти. Залізна грубка тепер пашіла жаром з

легкою домішкою брикетного диму, і я відчув, як щось кисле піднімається у мене в шлунку, викликаючи нудоту.

З вулиці чути було, як на повороті, виходячи з депо, скреготіли трамваї; зчеплені один з одним брудно-білі вагони проповзали, наче змії, повз вікна, зупинялися й рушали далі, і їхній сліпучий скрегіт, починаючись у певних місцях, розходився в різні боки, розмотуючись, наче клубок ниток, і губив ся десь ген далеко.

Вода в кавоварці тихо булькотала, недоумкуватий обсмок ту вав свою дерев'яну паличку, на якій залишився тепер тільки тоненький, зовсім прозорий рожевуватий шар кара мел і.

Вам кави? — спитала мене дівчина, стоячи за прилав ком.— Хочете кави?

— Ага, будь ласка,— швидко сказав я, і вона, поставивши під кран кавоварки чашку з блюдцем, повернула до мене своє спокійне вродливе обличчя, наче зворушена тоном мого голосу, і, всміхаючись, кивнула. Потім вона обережно відкрила бляшану банку з меленою кавою, взяла ложку, і до мене долинув чудовий запах; повагавшись якусь мить, вона спитала:

— Скільки? Скільки вам налити чашок?

Я квапливо витяг з кишені гроші, розрівняв зім'яті папірці, швидко склав докупи монети, ще раз пошукав по кишенях, а потім, полічивши все, сказав:

— Три. Мені три чашки.

— Три,— сказала вона, знову всміхнулась і додала: — Тоді я дам вам кавничок, це дешевше.

Я спостерігав, як вона насипала в нікельоване ситечко чотири повні чайні ложки кави, вклала його в апарат, відсунула чашку й підставила кавник. Вона спокійно орудувала кранами, у кавоварці булькотало, шуміло, і пара з шипінням піднімалася до її обличчя, а потім я бачив, як темно-брунатна рідина закапала в кавничок. У мене тихо забилося серце.

Іноді я думаю про смерть, про ту мить, коли людина переходить з цього життя в інше, і я намагаюсь уявити собі, що згадається мені в цю останню мить: бліде обличчя моєї жінки, світле вухо священика у сповідальні, кілька тихих мес у сутінках церков, сповнених ніжних звуків літургії, рожева й тепла шкіра моїх дітей, горілка, що кружляє в моїх жилах, та ще сніданки після випивки, кілька таких сніданків. Дивлячись на дівчину, на те, як вона орудує кранами кавоварки, я зрозумів, що згадаю в ту мить і п. Я розстебнув пальто й кинув берета на вільний стілець.

— А булочок ви теж дасте? — спитав я.— Вони свіжі?

— Звичайно,— сказала вона.— Скільки вам? Вони зовсім свіжі.

— Чотири,— попросив я,— і ще масла!

— Скільки?

— П'ятдесят грамів.

Вона взяла булочки з кошика, поклала їх на тарілку й почала ділити ножем двохсотп'ятдесятиграмову пачку масла.

— Я не маю ваги. Можна трохи більше? Чверть цієї пачки? Тоді я просто відріжу ножем.

— Можна,— сказав я,— звичайно.— І я ясно побачив, що шматок масла, який вона поклала разом з булочками, був більший за чверть пачки, був найбільший з чотирьох шматків.

Обережно відділивши масло від паперу, вона підійшла до мене з тацею.

Тацю вона тримала близько біля мого обличчя, бо вільною Рукою намагалася розстелити серветку, і, допомагаючи їй розгорнути серветку, якусь мить я чув запах її руки— руки її пахли приємно.

Ось, будь ласка,— сказала вона.

— Дуже дякую,— відповів я.

Я налив собі кави, поклав у чашку цукор, розмішав і почав пити. Кава була гаряча й дуже смачна. Тільки моя жінка вміє готувати таку каву, але вдома я рідко п'ю каву, і я став пригадувати, скільки часу вже не пив такої смачної каЪи. Відпивши кілька ковтків підряд, я відчув, як мені враз стало веселіше на серці.

— Чудова,— гукнув я дівчині,— ваша кава чудова! Вона всміхнулася й кивнула мені, і я раптом зрозумів, як

приємно дивитися на неї. її присутність викликала в мене почуття задоволення і спокою.

Мені ще ніхто не казав, що в мене така смачна кава Але це так,— промовив я.

Згодом за дверима почулося бряжчання порожніх пляшок у бляшаному ящику, потім увійшов молочник, заніс повні пляшки, і дівчина спокійно перелічила їх, доторкнувшись до кожної своїми білими пальцями: молоко, какао, кефір та вершки. У кімнаті стало тепло, а

недоумкуватий усе ще сидів біля грубки, тримаючи в роті обсмоктану паличку й вимовляючи іноді звуки чи уривки слів, що всі починалися на "ц", і в них, здавалося, звучала певна мелодія: "цу цу-ца ца-цоцо"; дикий, таємничий ритм учувався в цьому невиразному мурмотанні, а коли дівчина оберталася до нього, на обличчі недоумкуватого з'являлася усмішка.

Увійшли механіки з трамвайного депо, познімали з очей захисні окуляри, посідали й почали смоктати через соломин ку молоко з пляшок. Я побачив, що на їхні комбінезони понашивано герб міста. На вулицях стало людніше, з депо вже не виїжджали довгі трамвайні поїзди, зате через рівні проміжки часу зі скреготом проїжджали мимо зчеплені бруд нобілі вагони.

Я думав про Кете, свою жінку, про те, що ввечері я буду з нею. Але до цього мені ще треба роздобути грошей, знайти кімнату. Роздобувати гроші завжди важко, і мені хотілося звернутися до того, хто одразу дав би мені скількись там марок. Але в такому місті, як наше, в місті з населенням у триста тисяч мешканців, важко знайти людину, котра одразу, як тільки попросиш, позичить тобі грошей. Я знав кілька чоловік, у яких мені було легше просити, і вирішив піти до них, а по дорозі спитати в готелях про кімнату

Коли я допив каву, була вже, мабуть, сьома година. Закусочна наповнилася тютюновим димом; стомлений, неголений інвалід, який, усміхаючись, прошкандибав через кімнату й сів біля грубки, пив каву і годував недоумкуватого бутербродами з сиром, дістаючи їх із газетного паперу.

А дівчина спокійно стояла за прилавком з ганчіркою в руці, брала гроші, давала здачу, всміхалася, віталась, повертала ручку кавоварки, виймала з гарячої води пляшки й витирала їх серветкою. Здавалося, вона робила все це без ніякого зусилля, анітрохи не напружуючись, хоч часом біля прилавка збирався цілий гурт нетерплячих людей. Вона наливала гаряче молоко, холодне какао, тепле какао, поралася коло

кавоварки, пара від якої з шипінням піднімалась до її обличчя, дерев'яною виделкою виловлювала огірки з мутнуватої банки... І раптом закусочна збезлюдніла. Тільки якийсь гладкий молодий хлопець з жовтуватим обличчям стояв іще біля прилавка, тримаючи в одній руці огірок, а в другій — холодну відбивну. Він швидко з'їв і те й друге, тицьнув у рота сигарету й довго шукав гроші, які, очевидно, носив у кишені; подивившись на його як з голочки костюм, майже зовсім не зім'ятий, на його краватку, я раптом збагнув, що сьогодні вихідний день, що в місті почалася неділя, і подумав, як важко роздобути гроші в неділю.

Молодий хлопець також пішов, і залишився тільки неголений інвалід, який наполегливо й терпляче запихав у рот недоумкуватому шматочки хліба з сиром, тихо наслідуючи при цьому його звуки: "цу цу-ца ца-цоцо". Але в його мурмотанні не чулося того дикого чарівливого ритму. Я задумливо дивився на недоумкуватого, що повільно жував шматочки. Прихилившись до стіни, дівчина спостерігала за обома. Вона пила гаряче молоко з кухля й повільно їла черству булочку, відриваючи від неї шматочки. У закусочній стало тихо й спокійно, і я відчув, як у мені піднімається гостре дратування.

— Візьміть з мене! — голосно гукнув я і встав.

І коли інвалід кинув на мене холодний, допитливий погляд, я відчув щось схоже на сором. Недоумкуватий теж повернувся'до мене, але блукаючий погляд його голубих очей ковзнув повз мене, і серед тиші дівчина тихо промовила:

— Облиш його, тату, думаю, Бернгард з'їв досить. Вона взяла у мене з рук папірець, кинула його в ящик

з-під сигар, що стояв під прилавком, і повільно відлічила мені здачу на склі, а коли я посунув до неї чайові, вона взяла їх, тихо сказала: "Дякую" — і піднесла до рота кухоль, щоб допити молоко. І при ясному

денному світлі вона теж була дуже гарна, і, перш ніж вийти, я якусь мить вагався. Мені хотілось залишитися тут на багато годин, сидіти й чекати чогось; я повернувся до них спиною і постояв, потім зробив зусилля над собою, тихо сказав: "На все добре" — і швидко вийшов.

Біля дверей двоє молодих хлопців у білих сорочках розгортали транспарант, збираючись прикріпити його до двох Дерев'яних палиць. По вулиці було розкидано квіти. Я почекав якусь мить, поки хлопці розгорнули транспарант, і прочитав написане червоним на білому: "Слава нашим духовним пастирям!"

Я запалив сигарету й повільно пішов до міста, щоб роздобути грошей і знайти кімнату на цей вечір.

IV

Коли я підходжу до крана, щоб набрати відро води, то мимоволі бачу в дзеркалі себе — худу жінку, яка спізнала всю гіркоту життя. Волосся в мене ще густе, а сиві волосини на скронях, що надають білявим пасмам срібного полиску,— це лише найменший слід моєї туги за двома малими дітьми, до яких я, як каже мій духівник, повинна звертати свої молитви. їм було тоді стільки ж, скільки тепер Францові, вони тільки почали підводитися в ліжечку, тільки пробували заговорити до мене. Вони ніколи не бавилися на всіяних квітами луках, але інколи я бачу їх на всіяних квітами луках, і тоді до туги, яку я відчуваю, домішується певне задоволення,— задоволення з того, що хоч двоє моїх дітей не зазнають життєвих знегод. Проте в думці я бачу, як ці двоє створінь, хоч їх уже й немає на світі, рік за роком ростуть, змінюючись майже з кожним місяцем. Вигляд мають вони такий, який мали б тепер мої малята. В очах тих двох дітей, що стоять у дзеркалі позад мене й кивають мені, я бачу мудрість, яку хоча й визнаю, але не погоджуюся з нею. Бо болісно усміхнені дитячі очі в срібній імлі, десь у глибині дзеркала, виявляють терпіння, безмежне терпіння, а я, я не маю терпіння, я не припиняю боротьби, яку вони не радять мені починати.

Відро наповнюється повільно, і як тільки булькання стає дзвінкішим, зовсім дзвінким, загрожуючи стихнути, як тільки я чую, що бляшане знаряддя моєї повсякденної боротьби повне вщерть, мої очі повертаються з глибини дзеркала назад і ще на мить затримуються на моєму власному обличчі: вилиці занадто випнуті, бо я починаю худнути, бліда шкіра обличчя стала жовтуватою, і я роздумую, чи не змінити мені сьогодні ввечері колір помади, може, на трошки світліший.

Не знаю, скільки тисяч разів я робила ці рухи, що їх тепер знову роблю. Не дивлячись, я чую, що відро вже повне, закручую кран, і мої руки раптом хапаються за дужку; відчуваючи, як напружуються м'язи, я одним махом ставлю важке відро на підлогу.

Я зупиняюсь біля дверей схожої на кабіну сусідньої кімна-тинки, яку ми самі відділили фанерою, і прислухаюся: хочу впевнитися, що Франц спить.

Тоді я починаю свою боротьбу, боротьбу проти бруду. Сама не знаю, чому я сподіваюся, що мені зрештою вдасться його перемогти. Перш ніж почати, ще трохи барюся: не дивлячись у дзеркало, причісуюсь, прибираю посуд, що лишився після сніданку, і закурюю півсигарети, що лежить у шафі між моїм молитовником та баночкою з кавою.

Сусіди вже прокинулися. Через тонку стіну виразно чути шипіння газового полум'я, повсякденне ранкове хихикання, і ненависні голоси починають розмову. Певно, він іще лежить у ліжку: з його мурмотання не можна нічого зрозуміти, а її слова я розбираю тільки тоді, коли вона не відвертається.

— ...Минулої неділі вісім справжніх... купити нову гуму... коли будуть гроші...

Тепер він, здаєтья, читає їй програму кіно, бо раптом я чую, як вона каже:

— Туди ми й підемо.

Отже, їх не буде: підуть у кіно, а потім до пивниці, і я вже починаю розкаюватися, що домовилася на сьогодні з Фредом, бо ввечері буде тихо, принаймні у нас буде тихо. Але Фред, мабуть, уже бігає в пошуках кімнати й грошей, і наше побачення не можна відмінити. От я й докурила свою сигарету.

Як тільки я відсуваю шафу, назустріч мені одразу ж сиплються шматки штукатурки, що встигли відвалитись від стіни; вони з шарудінням викочуються з-під ніжок шафи, швидко розпадаються на підлозі; сухі, що розсипаються на порох, тільки доторкнувшись до підлоги, грудочки вапна. Іноді сповзає величезна латка, тріщини збільшуються, і коли я відсуваю шафу, загата за її задньою стінкою обвалюється з таким гуркотом, наче десь прокочується грім, а вапняна хмара немовби сповіщає, що настав день особливо важкої битви. На всі речі в кімнаті лягає дрібнісінький вапняний пил, і мені доводиться вдруге витирати все ганчіркою. Під ногами в мене хрумкотить, і крізь тонку перегородку чути, як кашляє маля, що йому попав у горло цей огидний пил. Мене охоплює такий відчай, що я відчуваю його як фізичний біль, від страху в горлі застряє клубок, і я, давлячись, силкуюся проковтнути його. У шлунок мені попадає пил, змішаний із сльозами й відчаєм, і тепер я справді вступаю в бій.

Відчинивши вікно, я змітаю докупи шматки штукатурки й відчуваю, як обличчя моє посмикується; потім беру ганчірку, старанно витираю все й нарешті занурюю ганчірку в воду. Та не встигаю я вимити один квадратний метр підлоги, як уже доводиться виполіскувати ганчірку, і в чистій воді одразу розпливається молочно-біла хмара. Після третього метра вода густіє, і коли я виливаю з відра, на дні залишається огидний вапняний осад, який треба вигортати руками й виполіскувати. І знов мені доводиться набирати у відро води.

Я дивлюся в дзеркало і, не бачачи свого обличчя, бачу їх, моїх малят, Регіну та Роберта, близнюків, яких народила, щоб потім вони померли в

мене на очах. Фред сам перерізав їм пуповини, кип'ятив інструменти, його руки лежали в мене на лобі, коли я кричала під час переймів. Він топив грубку й крутив цигарки собі й мені; тоді він дезертирував, і інколи мені здається, що я покохала його тільки тоді, коли зрозуміла, як він зневажає закони. Він брав мене на руки й відносив до бомбосховища, і при ньому я вперше дала їм грудь, там, унизу, в затхлому холодному підвалі, при світлі тихо блимаючої свічки; Клеменс сидів біля нас на своєму стільчику, розглядаючи книжку з малюнками, і снаряди вибухали десь над нашим будинком.

Але булькання води стає дедалі загрозливішим, кличе мене до боротьби з брудом. Звичним жестом поставивши відро на підлогу, я бачу, що в тих місцях, де я щойно витерла, підлога підсохла й на ній уже з'явився вбивчий білий наліт вапна: огидні плями, яких — яв цьому впевнена — ніколи не знищити. Оцей майже невидимий ворог паралізує мою волю, відбирає в мене силу, а підмога, яку я відчуваю, бачачи відро з чистою водою, така мала.

Знову й знову ставлю порожнє бляшане відро під кран, з якого повільно тече вода, і щоразу мої очі втуплюються в молочно-білу розпливчасту далину дзеркала, де я бачу тільця своїх дітей з набряками від укусів блощиць, бачу, як їх скусали воші, і мене охоплює огида, коли подумаю про величезну армію паразитів, мобілізовану війною. Як тільки спалахує війна, починають рухатися мільярди вошей і блощиць, комарів і бліх; вони скоряються німому наказові який їм велить братися до роботи.

О, я все знаю й ніколи не забуду! Я знаю, що мої діти померли від вошей, що нам продавали нікудишній засіб, який випускала фабрика, що належала двоюрідному братові міністра охорони здоров'я, а тим часом те, що справді допомагало, берегли для себе. О, я все знаю й ніколи не забуду, бо в глибині дзеркала бачу їх, моїх діток, покусаних і потворних, що кричать у гарячці, бачу їхні тільця, роздуті від непотрібних ін'єкцій. І, не забираючи відра, я закручую кран, бо сьогодні неділя, і я хочу

трошечки перепочити від своєї боротьби з брудом, який звалила на нас війна.

Я бачу Фредове обличчя, невблаганно старіюче, спустошене життям, життям, яке було б марне, коли б не викликало в мене кохання до нього. Бачу обличчя чоловіка, яким надто рано оволоділа байдужість до всього того, що інші чоловіки вирішили сприймати серйозно. Я часто бачу його в думці, дуже часто, а як він пішов від нас, іще частіше.

У дзеркалі відбивається моє усміхнене обличчя, і я, чудую-чись, дивлюся на свою усмішку, про яку досі нічого не знала, прислухаюся до лопотіння води, до її булькання, що дедалі дзвінкішає. Я ніяк не можу відірвати погляду від своєї усмішки й подивитися на моє справжнє обличчя, бо знаю, що ніколи не всміхаюся.

Там, у глибині дзеркала, я бачу жінок — жовтолицих жінок, що перуть білизну в ліниво плинучих річках, чую їхній спів; бачу чорношкірих жінок, що копають висохлу землю, чую безглузді, але такі звабливі звуки барабанів, у які б'ють десь позаду їхні нероби-чоловіки; бачу смуглявих жінок, що з немовлятами за спиною товчуть зерно у кам'яних ступах, а їхні чоловіки, тупо дивлячись перед себе, сидять біля вогню з люльками в зубах; бачу також своїх білих сестер у кам'яних нетрях Лондона, Нью-Йорка й Берліна, в темних ущелинах паризьких провулків — бачу скривджені обличчя жінок, що злякано чекають, коли їх покличе якийсь п'яниця. І, не дивлячись у дзеркало, бачу, як наступає огидна армія паразитів, бачу нікому не відому, ніким не оспівану армію, що несе смерть моїм дітям.

Але відро давно вже повне, і хоча сьогодні неділя, я мушу прибирати, мушу боротися з брудом.

Уже багато років я воюю з брудом у нашій єдиній кімнаті; я наливаю у відро води, виполіскую ганчірку, виливаю брудну воду в раковину і вже підрахувала, що моя боротьба закінчиться аж тоді, коли я вишкребу

й вихлюпну стільки вапна, скільки його наліпили на стіни веселі хлопці-муляри шістдесят років тому.

Я часто дивлюся в дзеркало, власне, щоразу, коли треба налити у відро води, і, вертаючись із глибини дзеркала, мій погляд зустрічає моє власне обличчя — безживне й байдуже, воно стежить за невидимою грою, й інколи з'являється на ньому усмішка — усмішка, що перейшла з облич малят та так і зосталась на ньому. А часом я спостерігаю на своєму обличчі вираз дикої рішучості, зненависті й непохитності, і це не лякає мене, а, навпаки, сповнює гордістю, бо це непохитність людини, яка нічого не забуде.

Сьогодні неділя, і я побуду з Фредом. Маля спить, Клеменс з Карлою беруть участь у церковній процесії, а знадвору долинають уривки з трьох служб божих, двох концертів легкої музики, якоїсь доповіді та хрипкого співу негра, який заглушує все, і тільки цей спів зворушує моє серце.

...and he never said a mum baling word... ...і не промовив жодного слова...

Може, Фред дістане грошей, і ми підемо потанцювати. Я куплю собі нову губну помаду, візьму в борг у нашої господині, яка живе внизу. Було б чудово, якби Фред пішов зі мною потанцювати. До мене все ще долинає лагідний і водночас хрипкий голос негра, голос цей проривається крізь дві ріденькі проповіді, і я відчуваю, як піднімається в мені зненависть, зненависть до голосів проповідників, чиє базікання роз'їдає мою душу, наче гнилизна.

...dey nailed him to the cross, nailed him to the cross. ...вони розп'яли його на хресті, розп'яли його на хресті.

Так, сьогодні неділя, і в нашій кімнаті пахне печенею, а самого цього запаху досить, щоб увігнати мене в сльози; я ладна заплакати, коли бачу, як радіють діти, вони ж так рідко їдять м'ясо.

...and he never said a mumbaling word,— співає негр. ...і не промовив жодного слова.

Я вернувся назад до вокзалу, розміняв гроші в сосисочній і задля неділі вирішив полегшити собі роботу. Я надто стомився і надто зневірився, щоб іти до всіх тих люди, у кого можна попросити грошей; я вирішив дзвонити їм, якщо в них був телефюн. Іноді, коли я говорю по телефюну, мені вдається надати своєму голосові того відтінку недбалості, який уможливлює кредит, бо не секрет, що справжня потреба, яку можна відчути з тону чи прочитати на обличчі, закриває гаманці.

Одна з телео^юнних будок на вокзалі була вільна, і я ввійшов туди, списав на папірець номери кількох готелів і витяг з кишені записник, щоб знайти номери тих знайомих, у кого можна попросити грошей. У кишені в мене було багато десятипс})енігових монет, та я повагався ще кілька секунд, розглядаючи на стінах будки забруднені телефюнні тарифи, хтозна-колишні, та зовсім стерті правила користу вання автоматом, потім нерішуче опустив у щілину перші дві монети. Хоч яких зусиль доводиться мені докладати, хоч як пригнічує мене постійне позичання грошей,— це поступово стало для мене кошмаром,— я не каюсь, коли часом нап'юся.

Я набрав номер того чоловіка, який найшвидше міг щось мені дати, та якщо він відмовить, звертатися до інших буде значно важче, бо просити в інших набагато неприємніше. Давши монетам полежати всередині автомата, я ще раз натиснув важіль і став чекати. На лобі в мене виступив піт, сорочка прилипла до шиї, і я відчув, як багато важить для мене, одержу я гроші чи ні.

Знадвору, за дверима будки, я побачив тінь якогось чолові ка, що, мабуть, чекав своєї черги, і я вже хотів був натисну ти на кнопку, щоб гроші вискочили назад, але якраз звільнилася сусідня будка, і тінь зникла. Я все ще вагався. Над головою в мене приглушено гуркотіли поїзди, що прибували й відходили, звідкись здалека долинав голос диктора. Я витер піт і подумав, що мені ніколи не дістати за такий короткий час стільки грошей, скільки потрібно, щоб побути з Кете.

Мені було соромно молитися про те, щоб той, кому я дзвоню, одразу ж дав грошей, і раптом я примусив себе знов набрати номер і зняв ліву руку з важеля, щоб знову не натиснути на нього. Коли я набрав останню цифру, якусь мить було тихо, потім почулися гудки, і в моїй уяві постала Сержова бібліотека, в якій щойно пролунав дзвінок. Я поба чив силу-силенну книжок, підібрані зі смаком гравюри на стінах і різнобарвні скельця у вікнах із зображенням святого Касіуса. Я згадав транспарант, який недавно бачив: "Слава нашим духовним пастирям!",— і подумав, що сьогодні ж церковна процесія, і Сержа, мабуть, немає вдома. Я спітнів ще дужче і, видно, спочатку й не почув Сержового голосу, бо він дуже нетерпляче сказав:

— Алло, хто це?

Інтонація його голосу відібрала в мене всю мужність, і багато всяких думок промайнуло цієї секунди в моїй голові: чи зможе він, коли я попрошу в нього грошей, провести межу між мною — його підлеглим — і позичальником грошей, і я так голосно, як тільки міг, сказав: "Богнер",— витер лівою рукою холодний піт, уважно прислухаючись до Сержового голосу, і ніколи не забуду, як мені відлягло від серця, коли я почув, що голос його став тепер приязніший.

— А, це ви? — сказав він.— Чому ж не відповідаєте?

— Я боявся,— сказав я.

Він мовчав, і я почув гуркіт поїздів та голос диктора над головою, а за дверима побачив тінь якоїсь жінки. Я подивився на свій носовичок. Він був брудний і мокрий. Сержів голос наче шмагонув мене, коли він сказав:

— Скільки ж вам треба?

Тепер я почув по телео^ону, як забемкали дзвони Богояв-ленської церкви; низькі, красиві звуки викликали в трубці дикий шум, і я тихо промовив:

— П'ятдесят.

— Скільки?

— П'ятдесят,— сказав я, здригнувшись від удару, якого він зовсім не збирався мені завдати. Але так уже повелося: коли хтось чує мене або бачить, то наперед знає, що я хочу позичити в нього грошей.

— Котра година? — спитав він.

Я відчинив двері будки, глянув спершу на невдоволене обличчя літньої жінки, яка, похитуючи головою, стояла біля дверей, а потім подивився поверх транспаранта спілки дрогіс-тів на вокзального годинника і сказав у трубку:

— Пів на восьму.

Серж знову помовчав, і я почув у трубці низький закличний гул церковних дзвонів, а з боку вокзалу долинали соборні дзвони. Серж сказав:

— Приходьте о десятій.

Я боявся, що він одразу повісить трубку, і квапливо сказав:

— Алло, алло, пане...

-— Слухаю, що там?

— Я можу розраховувати?

— Можете,— сказав він.— До побачення.

І я почув, як він кладе трубку, поклав свою і відчинив двері будки.

Я вирішив заощадити на телефонних розмовах і не поспі шаючи пішов до міста пішки, щоб знайти кімнату. Але дістати кімнату було не так то легко. З нагоди великого празника до міста наїхало багато людей, до того ж не скінчився ще туристський сезон, а різні з'їзди привели останнім часом до нашого міста чимало всяких фахівців. У хірургів, філателістів та членів благодійного товариства "Карітас" стало доброю звичкою щорічно збиратися під захистом собору. Вони заповнювали готелі, наганяли ціни, розтринькуючи гроші, дані їм на витрати. Тепер до нас приїхали дрогісти, а дрогіс-тів, виявляється, дуже багато.

Скрізь я зустрічав цих людей з рожевими прапорцями в петлицях — значком їхньої спілки. Раннє похолодання, очевидно, зовсім не впливало на їхній добрий настрій, вони весело балакали про свої справи в автобусах і в трамваях, мчали на засідання комітетів та вибори правлінь і, здавалось, вирішили зайняти принаймні на тиждень усі готелі з помірними цінами. У місті зібралося справді дуже багато дрогістів, і до декотрих з них на неділю поприїжджали дружини, а тому дістати номер на двох було особливо важко. Спілка дрогістів улаштувала також виставку гігієнічних виробів, і транспаранти запрошували прийти на це вражаюче видовище. У центрі міста я раз у раз натрапляв на групки віруючих, що прямували до збірних пунктів церковної процесії:

священик серед гурту людей з барокковими позолоченими світильниками та хлопчики-півчі у червоному вбранні, по-святковому одягнені чоловіки й жінки.

Фірма, що випускає зубну пасту, найняла дирижабль, який розкидав над містом малесенькі білі парашу тики, що повільно спускалися на землю з прикріпленими до них тюбиками зубної пасти, а на набережній стояла велика гармата, що стріляла в небо повітряними кулями з назвою конкуруючої фірми. Обіцяно було ще й інші сюрпризи, і ходили чутки, Що церква бойкотуватиме жартівливу рекламу однієї великої фірми гумових виробів.

До десятої, коли я пішов до Сержа, в мене все ще не було кімнати, і голова йшла обертом від відмов блідих господинь та невдоволеного бурчання невиспаних швейцарів. Дирижабль раптом зник, гармата внизу на набережній перестала гупати, і коли я почув мелодійний церковний спів, що доли нав з південної частини міста, то зрозумів, що процесія вже вирушила.

Сержова економка повела мене до бібліотеки, і не встиг я сісти, як він вийшов з дверей своєї спальні. Я одразу помітив, що в руках у нього гроші. Я побачив зелений папірець, синій, а в трохи розтуленому кулаці другої руки були монети. Я дивився собі під ноги й чекав, поки його тінь упаде на мене, потім підвів очі. Побачивши моє обличчя, він сказав:

— Боже мій, нічого ж страшного не сталося. Я не заперечував.

— Ідіть сюди,— сказав він. Я простягнув руки долонями догори, він вклав у мою праву руку обидва папірці, а на них насипав купку нікелевих монет і сказав:

— Тридцять п'ять, більше я й справді не можу.

— Дуже дякую,— сказав я.

Глянувши на нього, я спробував усміхнутись, але щось, схоже на гикавку, стиснуло мені горло. Напевне, все це було для нього мукою. А я, дивлячись на його ретельно вичищену сутану, на його випещені руки, на його чисто виголені щоки, усім своїм єством відчув, у якій жалюгідній кімнаті ми живемо, відчув нашу бідність, яку ми ось уже десять років удихаємо в себе, мов білий пил, без смаку й без запаху,— цей невидимий, нерозрізненний, але реально існуючий пил бідності, що засів у моїх легенях, у моєму серці, в моєму мозку, визначає рух крові в моєму тілі й ось щойно здавив мені горло. Я закашлявся і насилу перевів дух.

— Ну, тоді,— вичавив я з себе,— до побачення і велике спасибі.

— Вітайте вашу дружину.

— Дякую,— сказав я. Ми подали один одному руки, і я пішов до дверей. Обернувшись, я побачив, що він зробив мені вслід благословляючий жест, і поки я не зачинив за собою дверей, він стояв, густо зашарівшись, з безпорадно опущеними руками.

Надворі було прохолодно, і я підняв комір пальта. Я повіль но йшов до міста й чув, як здалека долинає церковний спів, протяжне гудіння сурм, голоси співаючих жінок, які раптом заглушив могутній чоловічий хор. Пориви вітру доносили до мене це музичне різноголосся разом з курявою, піднятою вітром з руїн. Щоразу, коли пил обсипав мені обличчя, до мене долинав натхненний спів. Але раптом цей спів урвався, і, пройшовши ще з двадцять кроків, я опинився на тій вулиці, на яку якраз звернула процесія. На тротуарах стояло не так уже й багато людей, я зупинився і став чекати.

Між групою, що несла святі дари, та хором співацького товариства ступав сам-один єпископ у червоному облаченні мученика. У розпалених півчих був безпорадний, трохи дурнуватий вигляд: здавалося, що вони прислухаються до лагідного ревіння, яке щойно самі припинили.

Єпископ був дуже високий, і його густе біле волосся вибивалося з-під тісної червоної шапочки, яка щільно облягала його голову. Він тримався прямо, руки його були молитовно складені, але я бачив, що він не молиться, хоча руки й склав, очі його дивляться вперед. Золотий хрест у нього на грудях злегка похитувався в такт його крокам. У єпископа була королівська хода, він виносив ноги далеко вперед, при кожному кроці червона сап'янова пантофелька піднімалася трохи вгору, і ці його рухи нагадували пом'якшений варіант гусячого кроку. Єпископ був колись офіцером. Його аскетичне обличчя 4ютогенічне. Він цілком підходить для обкладинки якогось релігійного ілюстрованого журналу.

Трохи позаду за єпископом ішли каноніки. З них лише двом пощастило: вони теж мали аскетичний вигляд, а решта були товсті, з надто блідими або надто червоними обличчями, що виявляли обурення не знати з якої причини.

Четверо чоловіків у смокінгах несли багато розшитий балдахін у стилі барокко, а під балдахіном ішов вікарний єпископ з дароносицею. Облатка була дуже велика, проте я майже не бачив її. Я опустився навколішки, перехрестився, і на мить мені здалося, що я лицемірю, та потім я подумав, що бог зовсім не винний і що стати перед ним навколішки — це ще не лицемірство. Майже всі люди на тротуарі посхиляли коліна, тільки один юнак у зеленій вельветовій куртці і в береті лишився стояти, не знімаючи шапки й не виймаючи рук з кишень. Я був радий, що він принаймні хоч не курив Якийсь сивочубий чоловік підійшов до нього ззаду, щось прошепотів йому, і юнак, знизавши плечима, зняв берета й тримав його поперед себе, але так і не став навколішки.

Я знов засумував, дивлячись услід групі з святими дарами, що звернула на широку вулицю, де все відбулося знову опускання навколішки, вставання та обтрушування пилу з штанів, і здалека здавалося, що то котиться хвиля

Позаду групи з дароносицею йшло чоловік двадцять у смокінгах. Костюми у всіх були чисті й гарно лежали, тільки У двох вони лежали гірше, і я одразу збагнув, що це робітники. Мабуть, вони почувалися жахливо серед тих людей, на яких костюми лежали гарно, бо то були їхні власні костюми. А робітникам ці темні костюми, очевидно, позичили. Адже відомо, що єпископ має тонке соціальне чуття, і, напевне, саме він наполіг на тому, щоб балдахін несли й робітники.

Повз нас пройшла група ченців. На них було любо дивитися, їхні чорні пелерини поверх жовто-білого вбрання, чисто виголені тонзури на схилених головах — усе це мало гарний вигляд. І ченцям не треба було складати молитовно руки, вони могли просто сховати їх у широких рукавах. Ченці пройшли далі, глибокодумно схиливши голови, зовсім тихо, не надто швидко й не надто повільно, в розміреному темпі чернечого життя. Широкі коміри, довгий одяг і гарне поєднання чорного з білим — усе це надавало їм чогось юнацького й натхненного, і їхній вигляд, можливо, пробудив би в мені бажання стати членом їхнього ордену, якби я не був знайомий з деким із них і не знав, що в священицькому вбранні вони мали б не кращий вигляд, ніж ті священики.

Слухачів духовної академії було чоловік сто, і багато хто з них мав вельми одухотворений вигляд. А деякі обличчя були позначені трохи болісним натхненням. Більшість із них були у смокінгах, але дехто надів звичайнісінький темно-сірий костюм.

Потім пройшли священики міських церков у супроводі людей, що несли великі бароккові світильники, і я побачив, як важко зберегти поважний вигляд у пишному священицькому облаченні. Більшості священиків не пощастило: вони не виглядали аскетами, серед них були дуже товсті і як кров з молоком. А люди, що стояли на тротуарах, мали здебільшого поганий вигляд, здавалися стомленими, були наче неприємно здивовані.

Усі студенти-корпоранти були в дуже барвистих шапочках і таких же барвистих шарфах, а ті, що йшли посередині, несли так само дуже барвисті корогви — їхній важкий шовк звисав донизу. Корпорантів було сім чи вісім рядів по троє в кожному. Такої барвистості, як у цій групі, я ще ніколи не бачив. Обличчя у студентів були дуже поважні, і всі вони дивилися прямо перед собою, не змигнувши оком, наче там десь далеко була дуже принадлива мета, і ніхто з них, здавалося, не помічав, що все це смішно. У одного із студентів — у синьо-зеленій шапочці — піт біг по обличчю ручаями, хоч було не так уже й жарко. Але студент не поворухнув рукою, щоб утерти піт, і вигляд у нього був не смішний, а дуже нещасний. Я подумав, що відбудеться, очевидно, щось на зразок суду честі і що за недозволений піт під час процесії його виженуть з корпорації і, можливо, його кар'єра на цьому скінчиться. І він дійсно справляв враження людини, яка не має більше перспектив, а в усіх інших студентів, тих, що не пітніли, вигляд був такий, наче вони й справді відібрали в нього перспективи.

Повз нас пройшла велика група школярів; вони співали занадто швидко, трохи уривчасто, і здавалося, що це анти-фонний спів, бо весь час у кінці колони дуже голосно й виразно звучали ті слова, що їх голова колони проспівала на три секунди раніше. Кілька молодих учителів у новесеньких смокінгах і два молоді клірики в мереживних пелеринах бігали туди й сюди і намагалися надати співові злагодженості; рухами рук вони відбивали такт, щоб у задніх рядах не фальшивили. Та все це була марна річ.

Раптом у мене запаморочилось у голові, і я більше не бачив ні учасників процесії, ні глядачів. Моє поле зору дуже звузилося, і, оточений якимсь сірим мерехтінням, я побачив тільки їх самих — моїх дітей,— Клеменса та Карлу: хлопець дуже блідий, зі свого синього костюма з зеленою гілкою конфірманта в петлиці він уже виріс, у руці в нього свічка, поважне і таке миле дитяче обличчя, бліде й зосереджене; а дівчинка, у якої таке саме темне волосся, як і в мене, і кругле обличчя, і тендітна постать теж мої, ледь помітно всміхається. Мені здавалося, що я від них дуже далеко, але я бачив їх вельми виразно, і хоч вони

частина мого життя, я дивився на них так, наче то було чуже життя, звалене кимось на мене. І, дивлячись на своїх дітей, що повільно й урочисто проходили з свічками в руках через доступне мені малесеньке поле зору, я зрозумів те, що, здавалося, давно усвідомив, але насправді усвідомив тільки тепер: що ми бідні.

Нараз я потрапив у людський вир — усі ринули до собору, щоб устигнути на заключну службу божу. Якийсь час я даремно намагався пробитися праворуч або ліворуч. Я надто стомився, щоб прокласти собі дорогу. Мене несло в людському потоці, і я повільно вибирався з нього. Люди були огидні, і я їх зненавидів. Скільки себе пам'ятаю, я завжди повставав проти тілесної кари Коли когось били при мені, я відчував біль, і щоразу, коли ставав свідком екзекуції, я намагався цьому перешкодити. Так само було і з полоненими. Я мав багато неприємностей, терпів насмішки і навіть наражав себе на небезпеку через те, що не міг спокійно дивитись, як б'ють полонених. Та попри все я не зумів би перебороти свою відразу до покарання, навіть якби й захотів. Я не міг спокійно бачити, як били людину або зневажали її, і заступався за неї не із співчуття чи з любові до ближнього, а просто тому, що не терплю цього.

Але останні кілька місяців у мене часто виникає бажання вдарити когось в обличчя, і траплялося, що іноді я бив своїх дітей, бо мене дратував їхній галас, коли я, стомлений, приходив з роботи. Я бив їх сильно, дуже сильно, знаючи, що чиню несправедливо щодо них, і сам лякався, відчуваючи, що втрачаю владу над собою.

У мене не раз раптово виникала дика потреба вдарити когось в обличчя, хоча б і цю худу жінку, яка йде оце поруч мене в юрбі, так близько від мене, що я відчуваю її запах — кислуватий і затхлий; її обличчя скривила гримаса зненависті, і вона кричить своєму пошлюбленому, спокійному на вигляд худому чоловікові в зеленому 4>етровому капелюсі, який іде поперед нас: "Ну швидше, ми ж пропустимо месу!"

Мені вдалося протовпитися праворуч. Вибравшись з людського потоку, я зупинився біля вікна взуттєвого магазину, пропускаючи повз себе юрбу. Намацавши в кишені гроші, я, не виймаючи їх, перелічив папірці й дрібняки і встановив, що є всі.

Мені захотілося випити кави, але гроші треба було берегти.

Якось раптово вулиця збезлюдніла, лишилося тільки сміття, розтоптані квіти, розмелене ногами вапно та косо повислі транспаранти, натягнуті між старими трамвайними стовпами. На них чорним на білому були написані перші рядки церковних пісень:

"Славте радісно господа".

"Благослови союз наш, богородице".

На деяких транспарантах зображено символічні малюнки: ягнята і чаші, пальмові гілки, серця і якорі.

Я припалив сигарету й повільно побрів у бік північної частини міста. Здалека ще долинав спів учасників процесії, але за кілька хвилин стало тихо, і я зрозумів, що процесія підійшла до собору. В якомусь кінотеатрі закінчився ранковий сеанс, і я опинився серед молодих інтелектуалів, які вже почали обговорювати картину. Хлопці були в плащах та беретах і обступили дуже гарненьку дівчину в яскраво-зеленому джемпері та в куценьких американських тикових штанцях.

— ...Розкішна банальність...

— ...Але засоби зображення...

— ...Кафка...

Я не міг забути дітей. Мені здавалося що я із заплющеними очима бачу їх моїх дітей: хлопця, якому вже тринадцять літ, і дівчинку, якій одинадцять, бачу ці бліді створіння приречені на монотонну тяжку роботу. Вони обоє люблять співати, але коли я бував дома, то забороняв їм співати. їхні веселощі, їхній галас дратували мене, і я їх бив, хоч досі не міг терпіти, коли на моїх очах чинили розправу. Я бив їх по обличчю, по сідницях, бо, приходячи ввечері з роботи хотів спокою.

Із собору линув спів вітер проносив над моєю головою хвилі церковної музики, і я пішов ліворуч повз вокзал. Там я побачив групу чоловіків, одягнених у біле, які знімали з флагштоків транспаранти з церковними символами й розві шували інші, де було написано: "Спілка німецьких дрогістів" "Відвідайте нашу спеціальну виставку!", "Численні взірці безкоштовно", "Чого ти вартий без дрогістів?"

Повільно, якось машинально я брів до церкви Скорботної богоматері, поминув портал, навіть не глянувши на нього і ноги самі привели мене до закусочної, де я вранці поснідав Здавалось, наче вранці, йдучи сюди, я полічив кроки і, скоря ючись якомусь таємничому ритмові, що володів м'язами моїх ніг, зупинився й підвів очі. Подивившись праворуч я побачив у щілині між завісками тарілку з відбивними та великі барвисті реклами сигарет ступнув до дверей, відчинив їх і ввійшов у закусочну, тут було тихо, і я одразу відчув що дівчини немає. Не було й недоумкуватого. У кутку сидів якийсь трамвайник, що сьорбав суп, а за сусіднім столиком — подружжя, яке діставало з пакета свої бутерброди й пило каву; із-за прилавка підвівся інвалід, подивився на мене і начебто впізнав: у куточках його рота щось здригнуло ся Трамвайник і подружжя також подивилися на мене. Чого вам? — спитав інвалід.

— Сигарет, п'ять штук,— сказав я тихо, з червоної пачки.

Стомлено пошукавши в кишені монету й поклавши її на скло прилавка, я сховав сигарети, які подав мені інвалід сказав. "Дякую" — і став чекати.

Я повільно оглядався. Відвідувачі все ще видивлялися на мене: трамвайник затримав ложку на півдорозі від тарілки до рота, і я бачив, як з ложки капав жовтий суп, а подружжя перестало жувати й застигло чоловік з розтуленим, а жін ка із стуленим ротом. Потім я подивився на інваліда — він усміхався, і крізь його темну, грубу, неголену шкіру я розгля Дів ї"ї обличчя.

Було дуже тихо, і серед тиші він спитав-— Ви когось шукаєте?

Я покрутив головою, повернувся до дверей і, перш ніж вийти, ще на мить затримався, відчувши на свій спині погляди всіх. Коли я вийшов, на вулиці все ще не було нікого.

З темного тунелю, який проходить під вокзалом, вийшов, похитуючись, п'яний. Кривуляючи, він сунувся просто на мене, і коли він підійшов зовсім близько, я розглядів у нього в петлиці дрогістський прапорець. Він зупинився, схопив мене за ґудзик пальта й дихнув мені в обличчя кислим запахом пива:

— Чого ти вартий без дрогістів? — пробелькотів він.

— Не вартий нічого,— промовив я тихо, без дрогістів я ніщо.

— От бачиш,— сказав він зневажливо, відпустив мене і, похитуючись, рушив далі.

Я повільно ввійшов у темний тунель.

За вокзалом було зовсім тихо. Над усією цією частиною міста стоїть солодкувато-гіркий запах порошку какао, змішаний із запахом карамелі. Велика шоколадна фабрика з усіма її будівлями та під'їзними дорогами займає в цьому кварталі три вулиці й надає йому похмурого колориту, який не відповідає смачній продукції цієї фабрики. Тут живуть бідняки, і тутешні готелі дешеві, але товариство сприяння розвиткові туризму

уникає посилати сюди приїжджих, боячись відштовхнути їх виглядом страшенних злиднів. Тісні вулиці просякнуті кухонним чадом, запахом тушкованої капусти та розкішними пахощами святкової печені. Тут і там стоять діти, смокчучи льодяники на паличках; через відчинені вікна видно мені чоловіків у жилетках, що грають у карти. На обгорілій стіні зруйнованого будинку я помітив велику брудну вивіску, на якій була намальована чорна рука, і під цією рукою можна було прочитати: с Готель "Голландія". Кімнати для приїжджих. Домашня кухня. У неділю танці".

Я пішов у тому напрямі, куди вказувала чорна рука, знайшов на розі вулиці іншу чорну руку з написом: "Готель "Гол." навпроти", і коли я подивився навпроти й побачив будинок з червонястої цегли в чорних струпах від диму шоколадної фабрики, то зрозумів, що дрогісти сюди не добралися

VI

Я не перестаю дивуватись, яке хвилювання охоплює мене, коли почую Фредів голос по телео^юну: голос у нього хрипкий, трохи стомлений, і в ньому звучать байдужо-офіційні нотки, які роблять його чужим, і від того я хвилююсь ще більше. Так він розмовляв зі мною з Одеси й Севастополя, а потім, коли він почав пити,— із різних готелів, і завжди, коли я знімала трубку й чула, що він натискує кнопку автомата і монети, упавши вниз, дають з'єднання, у мене завмирало серце. Лунка, офіційна тиша в трубці перед тим, як він починає говорити, його кашель і його ніжність, якої він може надати своєму голосові, розмовляючи по телефону,— все це невимовно хвилює мене.

Коли я спустилася вниз, господиня будинку сиділа в своєму кутку посеред старих, потертих меблів, на кушетці біля письмового столу, заваленого коробками з-під мила, коробками з протизачатковими засобами й дерев'яними скриньками, де вона зберігає особливо дорогу косметику. Вся кімната пропахла паленим жіночим волоссям; цей дикий жахливий запах волосся, спаленого за цілий суботній день, сягав аж

найвіддаленіших кімнат з кабін перукарні. Але сама пані Балун була одягнена неохайно, непричесана; вона тримала в руках розгорнутий роман, узятий в бібліотеці, якого вона не читала, бо спостерігала, як я підносила до вуха трубку. Потім вона, не дивлячись, понишпорила рукою за кушеткою, витягла звідти пляшку з коньяком і, не зводячи з мене стомлених очей, налила собі повну чарку.

— Алло, Фреде,— сказала я.

— Кете, сказав він,— я знайшов кімнату, і в мене є гроші.

— От і добре.

— Коли ти прийдеш?

— О п'ятій. Хочу ще спекти дітям пиріг. А ми підемо танцювати ?

— Залюбки, якщо хочеш. Тут у готелі танцюють.

— А де ти?

— У готелі "Голландія".

— Де це?

— На північ від вокзалу, підеш Вокзальною вулицею й побачиш на розі вивіску з чорною рукою. І йди, куди показує витягнутий палець. Як там діти?

— Добре.

— Я маю для них шоколад, і ми купимо їм повітряні кульки. А ще хочу, щоб вони з'їли по порції морозива; я дам тобі грошей на це. І скажи їм. мені жаль, що я бив їх. Я був несправедливий.

— Цього я не можу їм сказати, Фреде,— відповіла я

— Чому?

— Бо вони плакатимуть.

— Хай плачуть, але вони повинні знати, що мені жаль. Для мене це дуже важливо. Скажи, будь ласка!

Я не знала, що йому відповісти, і подивилася на господиню, а та звичним жестом налила собі знову повну чарку, піднесла її до губів, повільно, сполоснувши коньяком рота, випила, і я помітила, що коли трунок полився їй у горло, на обличчі в неї з'явився вираз легкої огиди.

— Кете,— промовив Фред.

— Що?

Скажи дітям усе; будь ласка, не забудь, і розкажи їм про шоколад, про повітряні кульки та про морозиво. Пообі цяй мені.

Не можу,— сказала я.— У них сьогодні така радість, їм дозволили брати участь у процесії. Я не хочу нагадувати їм про побої. Скажу їм потім, коли ми говоритимем про тебе.

— Ви говорите про мене?

— Атож, вони запитують мене, де ти, і я кажу їм, що ти хворий.

— Хіба я хворий?

— Так, ти хворий.

Він помовчав, і я почула в трубці його дихання. Господиня підморгнула мені, старанно киваючи головою.

— Може, й твоя правда, може, я таки хворий. Ну, до п'ятої. Запам'ятай: вивіска з чорною рукою на розі Вокзальної вулиці. Грошей маю досить, і ми підемо потанцюємо. До побачення, кохана.

— До побачення.— Я повільно поклала трубку й побачила, що господиня поставила на стіл другу чарку.

— Ідіть сюди, голубонько,— сказала вона тихо,— випийте чарочку.

Раніше іноді мене змагала впертість, і я спускалася до неї, щоб поскаржитись на те, в якому поганому стані наша кімната, але щоразу вона обеззброювала мене своєю вбивчою апатією, наливала мені коньяку й заворожувала мудрістю, що світилася в її стомлених очах. Крім того, вона вміла пояснити мені, що ремонт кімнати коштуватиме більше, ніж квартирна плата за три роки. У неї я навчилася пити. Спер шу коньяк обпікав мені горло, і я просила в неї лікеру.

— Лікер?—дивувалась вона.— Хто ж п'є лікер?

Я вже давно переконалася, що вона каже правду: коньяк таки добрий.

— Ну йдіть же, голубонько, випийте одненьку.

Я сіла навпроти неї, і вона пильно подивилася на мене, так, як дивляться п'яниці, а мій погляд, ковзнувши повз її обличчя, впав на купу

картонних коробок з різнокольоровими смугами й написом: "Гумові вироби фірми Грісс. Товар високої якості. Купуйте тільки з маркою "Біла лелека".

— Ваше здоров'я,— промовила вона, і я теж підняла свою чарку, сказала: "Ваше здоров'я" — і вихилила приємно обпікаючий коньяк. У цю мить я зрозуміла чоловіків, які стали п'яницями, зрозуміла Фреда і всіх тих, хто будь-коли напивався.

— Ох, дитинко,— сказала вона і так швидко знову налила мені, що я здивувалася.— Більше ніколи не приходьте скаржитись. Проти бідності немає ліків. Пришліть до мене ввечері дітей, хай вони тут погаються. Ви ж збираєтесь іти?

— Так,— сказала я,— збираюсь, але я вже домовилася з одним юнаком, що він залишиться з дітьми.

— На цілу ніч?

— Еге ж, на цілу ніч.

Квола усмішка на мить змінила її обличчя, воно наче надулося, ставши схожим на жовту губку, а потім знов опало.

— Он як, тоді візьміть для них порожні коробки.

— Дуже дякую,— сказала я.

її чоловік був маклером і залишив їй у спадщину три будинки, перукарню та колекцію коробок.

— Вип'ємо ще по одній?

— О ні, дякую,— сказала я.

Як тільки вона доторкнеться до пляшки, її руки перестають тремтіти, і рухи робляться такими ніжними, що мені стає лячно. Вона налила й у мою чарку.

— Дякую,— сказала я,— мені більше не треба.

— Тоді я вип'ю її сама,— сказала вона і раптом, пильно глянувши на мене примруженими очима, спитала:

— Ви вагітна, дитинко?

Я злякалась. Іноді мені здається, що це й справді так, але я ще не впевнена. Я покрутила головою.

— Бідолашна дитина,— сказала вона.— Вам буде важко. До всього ще одне маля.

— Не знаю,— сказала я невпевнено.

— Вам треба змінити колір помади, дитинко.

Вона знову пильно глянула на мене, піднесла своє важке тіло в барвистому халаті й перевальцем пропхалася поміж стільцем, кушеткою та письмовим столом.

— Ідіть сюди

Я пішла за нею в перукарню; запах паленого волосся та розбризканих парфумів хмарою огортав увесь салон. У сутінках від завішених вікон я розгляділа апарати для шестимісячної завивки, для

сушіння волосся, побачила, як тьмяно блищав нікель у вбивчому світлі недільного пообіддя.

— Ідіть же сюди.

Вона порпалась у шухляді, де валялися папільйотки, розкриті трубочки губної помади та барвисті коробки з пудрою. Схопивши одну трубочку, вона подала її мені й сказала:

— Спробуйте оцю.

Відгвинтивши латунну кришечку, я побачила, як виповзає темно-червоний олівець, схожий на застиглого черв'яка.

— Така темна? — спитала я.

— Еге ж, така темна. Ану, нафарбуйте губи.

Ці дзеркала тут, унизу, якісь незвичайні. Вони не дозволяють поглядові проникнути в глибину, подають обличчя вперед, зовсім близько до тебе, і воно здається плоским і гарнішим, ніж є насправді. Я розтулила губи, нахилилась уперед і обережно намазала їх темно-червоною помадою. Але мої очі не звикли до таких дзеркал — мені здається, що вони розширюються, бо погляд, який намагається втекти від мого обличчя, весь час вислизає з дзеркала й вертається назад, до обличчя. У мене запаморочилась голова, і коли господиня поклала руку на моє плече і я побачила в дзеркалі позад себе її п'яне обличчя та скуйовджене волосся, то здригнулася.

— Причепурюйся, голубко,— сказала вона тихо,— причепурюйся для кохання, але не дозволяй, щоб тобі весь час робили дітей. Це якраз та помада, що тобі підходить, дитинко, правда ж?

Я відступила від дзеркала, закрутила помаду й сказала:

— Так, ця підходить. Але в мене немає грошей.

— Ах, облиште, не горить... потім.

— Добре, потім,— сказала я. Я все ще дивилася в дзеркало, хитаючись у ньому, наче на ковзанці, а потім, затуливши рукою очі, відійшла зовсім.

Вона поклала мені на простягнуті руки порожні коробки з-під мила, засунула в кишеню мого фартуха помаду й відчинила двері.

— Дуже дякую,— сказала я.— До побачення.

— До побачення,— відповіла вона.

Я не розумію, як може Фред гніватися на те, що діти галасують. Вони ж такі тихі. Коли я стою біля плити або біля столу, в кімнаті часто буває так тихо, що я раптом злякано обертаюсь, аби впевнитися, що вони тут. Вони складають з коробок будинки, шепнуться одне з одним, а коли я обертаюся, схоплюються і, помітивши страх у моїх очах, питають:

— Що сталося, мамо? Що сталося?

— Нічого,— кажу я тоді,— нічого.— І відвертаюся, щоб розкачати тісто.

Я боюся залишати їх самих. Досі я проводила з Фредом тільки вечори, на цілу ніч пішла лише один раз.

Маля спить, і треба спробувати вийти, перш ніж воно проснеться.

Огидні стогони в сусідній кімнаті замовкли, так само як і воркування й важке сопіння, які неодмінно супроводжують їхні обійми. Тепер вони

сплять, а потім підуть у кіно. Я починаю розуміти, що нам справді треба купити радіоприймач, щоб заглушувати ці стогони, бо голосні розмови, які я навмисно зачинаю, коли доходить до найстрашнішого, що викликає в мене не зневагу, а тільки жах,— ці навмисно розпочаті розмови припиняються так швидко, що я запитую себе, чи не здогадуються діти. Принаймні вони все це чують і виглядом своїм нагадують звірів, які тремтять, зачувши смерть. Коли тільки можна, я намагаюся відіслати їх на вулицю, але в неділю ці надвечірні години сповнені такої туги, що навіть дітям стає страшно. Як тільки в сусідній кімнаті западає дивна, паралізуюча тиша, я вся спалахую і пробую щось заспівати, коли перші шерехи сповіщають, що бій почався — глухе, неритмічне рипіння ліжка і вигуки, схожі на вигуки артистів цирку, коли вони злітають під саме склепіння і в повітрі міняються трапеціями.

Голос мій уривається, тремтить, і я даремно пробую щось заспівати: мелодія звучить у вухах, проте я не можу її відтворити. Нескінченно тягнуться ці хвилини, перейняті смертельною тугою недільних пообідніх годин, і я чую як вони дихають у знемозі, чую, як припалюють сигарети і тиша, що западає потім, сповнена зненависті. Я ляскаю тістом об стіл, розкачую його, намагаючись робити якомога більше гаму, б'ю по тісту й думаю про мільйони поколінь бідняків, які жили на світі, не маючи місця для кохання, і, розкачавши тісто, загинаю краї догори й кладу в пиріг фрукти.

Кімната була темна й містилась у самому кінці довгого коридора. Подивившись у вікно, я побачив похмуру цегляну стіну; очевидно, колись вона була червона, і її прикрашав орнамент, що спочатку був жовтий, а з часом побурів, цей орнамент тягся рівномірними хвилястими смугами; стіна навскоси перетинала поле мого зору, і, поминувши її, мій погляд упав на обидві безлюдні о цій порі вокзальні платформи. Якась жінка сиділа там на лавці з дитиною, а дівчина, що торгувала лимонадом, стояла біля дверей ларка і, хвилюючись, то підсмикувала, то опускала свого білого фартуха. За вокзалом здіймався прикрашений прапорами собор, і серце в мене боляче стислося, коли за безлюдним вокзалом я побачив натовп, що з'юрмився навколо вівтаря. Пригнічувало

мовчання, що запало над юрбою біля собору. Нараз я помітив єпископа в червоному облаченні, який стояв поряд з вівтарем, і в ту мить, коли я побачив єпископа, я почув з репродукторів його голос, що гучно й виразно лунав над збезлюднілим вокзалом.

Я часто слухав єпископа, і мені завжди було нудно під час його проповідей, а нічого гіршого за нудьгу я не знаю; але тепер, коли голос єпископа залунав у репродукторі, мені раптом спав на думку прикметник, який я давно намагався згадати. Я знав, що це простий прикметник, він крутився в мене на язиці, та весь час вислизав. Єпископ любить надавати своїй мові того відтінку говірки, який робить промовця популярним, проте єпископ не популярний. Свій словниковий запас для проповідей він, очевидно, позичає з богословських книг, де зібрано всілякі ао^оризми, які за останні сорок років непомітно, але невпинно втрачали свою переконливість. Ці ао^оризми стали тепер пустими фразами, утертими істинами. Істина не буває нудною, але єпископ, очевидно, має особливий хист оповивати і її нудьгою.

— ...У нашому повсякденному житті ми повинні пам'ятати про господа бога, збудувати йому вежу в своєму серці...

Кілька хвилин я прислухався до його голосу, що лунав над безлюдними плато^ормами, і водночас бачив убраного в червоне чоловіка, що стояв там, удалині, біля репродуктора, і говорив, ледь помітно перебираючи міру в говірці. І несподівано я згадав слово, яке шукав роками, але не міг згадати, бо було воно надто просте: єпископ дурний. Мій погляд, обігнувши вокзал, вернувся на платформу, де дівчина від хвилювання все ще то підсмикувала, то опускала свого білого фартуха, а жінка на лавці тепер давала своїй дитині пляшечку. Потім очі мої ковзнули по буруватому хвилястому орнаменту на цегляній стіні й зупинились на брудному підвіконні в моїй кімнаті, і я зачинив вікно, ліг на ліжко й закурив.

Тепер нічого не було чути, і в будинку стало тихо. Стіни кімнати були обклеєні червонястими шпалерами, зелений їхній візерунок у 4юрмі

серця вицвів, і здавалося, що хтось надряпав на папері олівцем бліді закарлюки, розташувавши їх напрочуд рівномірно. Абажур — яйцеподібний скляний ковпак з голубуватими прожилками — був потворний, як і всі абажури; лампочка в ньому була, певно, на п'ятнадцять свічок. Подивившись на вузьку одежну шафу, темно-брунатну від морилки, я зрозумів, що нею ніколи не користувалися і що її взагалі поставили сюди не для користування. Люди, які бувають у цій кімнаті, не належать до тих, хто розпаковує свій багаж, якщо він взагалі у них є. У них немає піджаків, які треба вішати на плічка, немає сорочок, які треба складати; та й ті двоє плічок, що їх я помітив у відчиненій шафі, були такі ненадійні, що могли зламатися під вагою мого піджака. Тут вішають піджаки на стілець, а штани, якщо їх взагалі знімають, кидають поверх піджака, не звертаючи уваги на складку, і при цьому розглядають бліду чи, буває, й червонощоку істоту жіночої статі, чий одяг висить на другому стільці. Одежна шафа тут зовсім зайва, вона існує тільки про людське око, як і плічка, якими ще ніхто не користувався. Замість умивальника стоїть звичайнісінький кухонний столик з умивальним тазом, який можна поставити під стіл. Але таза туди не поставили. Він емальований, трохи оббитий, а фаянсова мильниця — це рекламний виріб фабрики губок. Склянку для чищення зубів, очевидно, розбили, та так і не дали іншої. Принаймні склянки не було. Очевидно, тут вважали за свій обов'язок подбати й про прикрашення стін, а що підійшло б сюди краще, ніж репродукція Мони Лізи, котра, напевне, була колись додатком до якогось попу лярного журналу з мистецтва? Ліжка, низькі й темні, були Ще нові, з кислуватим запахом свіжообструганого дерева. Постільна білизна мене не цікавила. Поки що я лежав одягнений і чекав на свою жінку, яка, напевне, принесе домашню білизну. Ковдри були вовняні, зеленуватого кольору; вони трохи витерлися, і на тканому візерунку ведмеді, що грають У м'яча, перетворились на людей, що грають у м'яча, оскільки морди ведмедів уже не можна було розпізнати і вони стали схожими на карикатури атлетів з бичачими шиями які перекидаються мильними бульками. Дзвони пробили дванадцяту.

Я встав, щоб узяти з умивального столика мильницю, і закурив. Просто жахливо, що я не можу про це ні з ким говорити, нікому не можу сказати всієї правди, але гроші мені потрібні й кімната потрібна тільки для того, щоб спати зі своєю жінкою. Ось уже два місяці, як ми хоч і мешкаємо в тому самому місті, а живемо подружнім життям тільки в готельних номерах. Коли було по-справжньому тепло, ми іноді зустрічалися в парках або в парадних зруйнованих будинків, у самому центрі міста, аби бути певними, що нас не захоплять зненацька. У нас надто мала квартира — оце й усе. Окрім того, стіна, що відділяє нас від сусідів, надто тонка. А на більшу квартиру потрібні гроші, потрібне те, що вони називають енергією, але ми не маємо ні грошей, ні енергії. У моєї жінки також нема енергії.

Останній раз ми були разом у парку, що на околиці міста. Вечоріло, і з полів віяло запахом зібраного порею, а на обрії по червонястому небу стелився з димарів чорний дим. Швидко залягала темрява, червінь неба стала фіалковою, а потім чорною, і вже не видно було темних широких мазків диму. Сильніше запахло пореєм та гіркотою цибулі. Десь дуже далеко, за піщаним кар'єром, світилися вогні, дорогою повз нас проїхав на велосипеді якийсь чоловік: над вибоїстим шляхом гойдався вогник, вирізаючи в небі маленький темний трикутник, один бік якого був відкритий. Непідтягнуті болти деренчали, і стук щитків завмирав удалині повільно й майже урочисто. Коли я вдивлявся довше, то розпізнавав біля дороги ще й огорожу, темнішу за ніч, а за нею чулося ґелґотання гусей та ласкавий голос якоїсь жінки, що кликала їх, аби погодувати.

На темній землі я розпізнавав тільки біле обличчя Кете, і коли вона розплющувала очі, бачив у них якийсь дивний синюватий блиск. її голі руки також були білі; вона дуже гірко плакала, і, цілуючи її, я відчував смак сліз. У мене паморочилась голова, і склепіння неба тихо погойдувалось над головою, а Кете плакала дедалі гіркіше.

Ми обтрусились і повільно пішли до кінцевої зупинки дев'ятого номера. Здалека було чути, що трамвай завертав по колу, і ми бачили, як з дротів сипалися іскри.

— Стає прохолодно,— сказала Кете.

— Так,— сказав я.

— Де ти спатимеш цієї ночі?

— У Блоків.

Ми пішли вниз до трамвая алеєю, повз обсмалені снарядами дерева.

У пивниці біля кінцевої зупинки дев'ятого номера я замовив коньяк для нас обох, кинув десятипо^енігову монету в автомат, і нікелеві кульки, скотившись у дерев'яний канал, один по одному підскочили вгору; вони натиснули на сталеві пружини й ударили по нікелевих контактах; почувся тихий дзвін, а вгорі, на скляній шкалі, з'явилися червоні, зелені та сині цифри. Господиня і Кете спостерігали за мною, і я, граючи далі, поклав руку на потилицю Кете. Господиня склала на грудях руки, й усмішка оживила її велике обличчя. Я грав далі, і Кете не зводила з мене очей. До пивниці зайшов якийсь чоловік, забрався на високу табуретку біля прилавка, поклав сумку позад себе на стіл і замовив горілку. У нього було замурзане обличчя, брунатного відтінку руки, і світла голубінь очей здавалась іще світлішою, ніж була насправді. Він подивився на мою руку, яка все ще лежала на потилиці в Кете, поглянув на мене й замовив другу чарку горілки. Невдовзі після цього він підійшов до мене й почав грати на другому автоматі, непоказному на вигляд, схожому на касу — ручка з щілиною та велика червоняста шкала, на якій підряд одна за одною стояли три великі чорні цифри. Чоловік кинув монету, повернув ручку, цифри на шкалі закрутилися, зникли, а потім, через певні інтервали, щось тричі клацнуло, і вгорі з'явилися цифри 1—4—6.

— Нічого,— сказав чоловік і кинув іще одну монету. Диск із цифрами шалено закрутився, потім стукнуло, ще раз стукнуло і ще раз, якусь мить було тихо, і несподівано із сталевої пащі автомата посипались десятиш})енігові монети.

— Чотири,— сказав чоловік, усміхнувся мені й додав: — Це вже краще.

Кете зняла мою руку зі своєї потилиці і сказала:

— Мені треба йти.

На вулиці трамвай, розвертаючись, зі скреготом ішов по колу, і я, заплативши за обидві чарки коньяку, провів Кете До зупинки. Коли вона входила в трамвай, я поцілував її, і вона поклала руку мені на щоку, а потім, скільки я міг її бачити, махала мені рукою.

Вернувшись до пивниці, я побачив, що чоловік із замурза-ним обличчям усе ще стоїть біля автомата. Я замовив коньяк, припалив сигарету й подивився на нього. Мені здавалося, що я вгадую ритм, у якому обертається диск, і коли стук лунав раніше, ніж я чекав, мені ставало страшно; я чув, як чоловік мурмотів: "Нічого... нічого... два... нічого... нічого"

Коли чоловік, сиплючи прокльони, вийшов з пивниці, а я почав розмінювати гроші, щоб запустити автомат, на блідому обличчі господині вже не було усмішки.

Ніколи не забуду, як я вперше опустив ручку вниз і диск швидко закрутився (тоді мені здалося: неймовірно швидко) та як тричі, через рівні проміжки часу, щось клацнуло. Я прислухався, чи не почується дзенькіт падаючих монет, але нічого не дзенькнуло.

Я пробув там ще з півгодини, пив горілку й крутив ручку, дослухаючись до дикого шереху дисків та сухого клацання, а коли я виходив з пивниці, у мене в кишені не було й п4>еніга, і мені довелося йти пішки майже три чверті години — аж до Ешерштрасе, де живуть Блоки.

Відтоді я заходжу тільки до тих пивниць, де поставлено такі автомати, прислухаюся до чарівливого шереху дисків, чекаю, коли всередині клацне, і щоразу лякаюсь, коли шкала зупиняється, а гроші не вискакують.

Наші побачення підпорядковані певному ритмові, якого ми ще не усвідомили. Бажання зустрітися виникає раптово, і нерідко буває, що ввечері, перш ніж приткнутися десь на ніч, я підходжу до нашого будинку й викликаю Кете вниз умовним дзвінком, про який ми домовилися з нею, щоб діти не помітили, що я поблизу. Бо найдивніше те, що вони, здається, люблять мене, хочуть мене бачити, говорять про мене, хоча в останні тижні, прожиті з ними, я їх бив. Я бив їх так сильно, що, побачивши якось себе зі скуйовдженим чубом у дзеркалі, сам злякався виразу свого обличчя. Блідий, проте облитий потом, я затулив собі вуха, щоб не чути, як кричить хлопець, якого я бив за те, що він співав. Однієї суботи, надвечір, коли я чекав на Кете внизу біля парадного, Кле-менс і Карла все-таки застукали мене. Я злякався, помітивши, що їхні обличчя засвітилися радістю. Вони кинулись до мене, обіймали мене, розпитували, чи я здоровий, і я піднявся з ними сходами. Та тільки-но я вступив до нашої кімнати, мене знову охопив страх перед жахливим подихом злиднів; навіть усмішка нашого малюка, який, здається, впізнав мене, і радість дружини — ніщо не могло вгамувати тієї ненависної дратівливості, яка одразу ж піднялась у мені, тільки-но діти почали підстрибувати й співати. Я знов пішов від них, не чекаючи, поки моє роздратування вирветься з мене.

Але часто, коли я стовбичу в пивницях, їхні обличчя раптом з'являються переді мною серед пивних кухлів та пляшок, і мені не

забути того жаху, який я пережив, побачивши своїх дітей сьогодні вранці, коли вони йшли з процесією.

У соборі заспівали останній хорал, я схопився з ліжка, відчинив вікно й побачив, як червона постать єпископа проходить крізь натовп.

А внизу, під моїм вікном, я розглядів чорне волосся якоїсь жінки та її обсипану лупою сукню. Голова жінки, очевидно, лежала на підвіконні. Раптом вона повернулася до мене, і я побачив вузьке лискуче обличчя господині.

— Якщо хочете їсти,— гукнула вона,— то вже час.

— Добре,— сказав я,— іду.

Коли я спускався сходами, фірма, що випускає зубну пасту, знов почала канонаду на набережній.

VIII

Пиріг дуже вдався. Коли я витягла його з духовки, теплий солодкий запах здоби розійшовся по всій кімнаті. Діти сяяли. Я послала Клеменса по збиті вершки, набрала їх у шприц для видавлювання крему й намалювала для дітей на синьому сливовому тлі пирога завитки й кружечки, невеличкі профілі.

Я спостерігала, як вони вилизували з миски рештки вершків, і зраділа, побачивши, з якою точністю Клеменс розділив їх порівну. Наостанку нашкребли ще цілу повну ложку, і Клеменс віддав її маленькому, який сидів на своєму стільчику і всміхався мені, поки я мила руки та фарбувала губи новою помадою.

— Ти надовго йдеш?

— Так, до завтрашнього ранку.

— Тато скоро вернеться?

— Скоро.

Блузка та спідниця висіли біля кухонної шафи. Переодяга ючись у кімнатинці, я почула, як прийшов хлопець, що наглядатиме за дітьми: він бере лише марку за годину, але від четвертої години до сьомої ранку — це п'ятнадцять годин, виходить п'ятнадцять марок, до того ж треба дати йому попоїсти, а ввечері, коли, власне, розпочинається його чергування, біля радіоприймача мають лежати сигарети. Радіоприймач мені позичили Гопфи.

Беллерман, здається, любить дітей, принаймні вони люблять його і завжди, коли я відлучаюся, розказують мені, у які ігри вони з ним гралися і що він їм розповідав. Беллермана рекомендував мені капелан, і він, мабуть, посвячений у те, з яких причин я залишаю дітей самих; дивлячись на мої нафарбовані губи, він щоразу трохи морщить лоба.

Я надягла блузку, поправила зачіску й зайшла до кімнати. Беллерман привів з собою молоденьку дівчину, лагідну білявку, яка вже тримала малюка на руках і крутила навколо вказівного пальця його брязкальце, що, очевидно, тішило дитину. Беллерман відрекомендував мені дівчину, але я не розчула її імені. В усмішці дівчини, в її незвичайній ніжності, яку вона виявляла до малюка, було щось про4>есійне, а з її погляду я зрозуміла, що вона вважає мене поганою матір'ю.

У Беллермана дуже кучерявий чорний чуб, жирна шкіра і майже завжди наморщений ніс.

— Можна погуляти з дітьми? — спитала мене дівчина, і я погодилась, побачивши благальний Клеменсів погляд і те, як Карла

закивала головою. Я пошукала в шухляді гроші, щоб дати на шоколадку, але дівчина відмовилась узяти.

— Прошу вас,— сказала вона,— не сердьтеся, але, якщо можна, я хотіла б сама купити їм шоколадку.

— Будь ласка,— сказала я, поклала гроші назад і відчула себе такою жалюгідною поруч цього квітучого юного створіння.

— Хай буде, як хоче Гуллі,— сказав Беллерман,— вона зовсім схиблена на дітях.

Я по черзі подивилася на своїх дітей: на Клеменса, Карлу та малюка,— й відчула, що на очі мені навертаються сльози. Клеменс кивнув мені й сказав:

— Іди, мамо, все буде добре. Ми не підходитимемо до води.

— Будь ласка,— попросила я дівчину,— не пускайте їх до води.

— Ні, ні,— сказав Беллерман,— і вони обоє засміялися. Беллерман подав мені пальто, я взяла сумку, поцілувала

дітей і благословила їх. Я почувала себе зайвою.

Вийшовши, я якусь мить постояла біля дверей, почула, що діти сміються, і повільно спустилася сходами.

Зараз лише пів на четверту, і на вулицях ще нема людей. Кілька дітлахів гралися в класи. Коли я підійшла ближче, вони глянули на мене. Ані звуку не чути було на цій вулиці, де жили сотні людей,— тільки мої кроки та нудне бренькання рояля, що долинало з глибини вулиці; за фіранкою, яка ледь ворушилася, я побачила стару жінку з жовтуватим

обличчям, яка тримала на руках гладкого пса. Хоча ми тут живемо вже вісім років, у мене щоразу паморочиться в голові, коли я бачу ці сірі стіни з брудними латками, стіни, які, здається, хиляться донизу, а кволеньке бренькання рояля перебігає вузькою сірою смугою неба то вгору, то вниз. Звуки здаються мені зв'язаними, а мелодія, яку шукає й не може знайти блідий пальчик дівчинки, обірваною. Я пішла швидше, прошмигнула повз дітей, у погляді яких мені приви ділась погроза.

Фред не повинен був кидати мене саму. Я радію, як зустрінуся з ним, але мене лякає те, що заради цих зустрічей мені доводиться залишати дітей. Щоразу, коли я запитую, де він живе, він уникає відповіді, а цих Блоків, у яких він нібито ночує вже місяць, я не знаю, і адреси їхньої він не дає Інколи ми зустрічаємося з ним увечері й заходимо на півгоди ни до якоїсь кав'ярні, а за дітьми наглядає господиня будин ку. Потім ми квапливо обіймаємося на зупинці трамвая і коли я сідаю у вагон, Фред дивиться на мене й махає рукою Бувають ночі, коли я лежу на нашій тахті й плачу, а довкола тиша. Я чую дихання дітей, чую, як перевертається малий останнім часом він став неспокійний, бо в нього саме ріжуть ся зуби, і, плачучи, молюся, прислухаючись до глухого шереху жорен, що перемелюють час. Мені було двадцять три роки, коли ми побралися, відтоді минуло, збігло за водою п'ятнадцять літ, а я й не помітила; та тільки-но я гляну на обличчя дітей, одразу ж починаю розуміти: кожен рік, що додається до їхнього життя, утинає моє.

На Тукгофплац я сіла в автобус і задивилася на тихі, безлюдні вулиці, де хіба лише біля ларка з сигаретами стояло кілька чоловік. На Бенекамштрасе я вийшла й попрямува ла до церкви Скорботної богоматері подивитися, коли буде вечірня меса.

В порталі було темно, я стала шукати в сумочці сірників порилася між розсипаними сигаретами, помадою, хусточкою, мильницею, нарешті знайшла коробку, витерла сірника і злякалася: праворуч від мене в темній ніші хтось стояв і той хтось зовсім не рухався; я спробувала щось гукнути йому, хоч би й "алло", але від страху в мене відібрало голос, та ще й заважало сильне серцебиття. Постать у темряві ані поворухнулася,

в руках вона тримала щось схоже на палицю. Я кинула обгорілий сірник, запалила новий і навіть після того, як я збагнула, що це статуя, серце не перестало калатати. Я підійшла ще на крок ближче і при слабкому світлі розгляділа сталевого ангела з хвилястими кучерями, який тримав у руці лілію. Я так низько нахилилася, що моє підборіддя мало не доторкнулось до грудей статуї, і довго вдивлялася в ангельський лик. Обличчя й волосся були вкриті густим шаром пилу, навіть із сліпих орбіт звисали чорну ваті пластівці. Я обережно здула їх, звільнила від пилу ніжний овал і раптом помітила, що усмішка була гіпсова і що разом з брудом зникла вся чарівність цієї усмішки; але я дмухала далі, очистила його пишні кучері, груди, складчастий одяг і, дмухаючи обережно й різко, очистила лілію; та чим виднішими ставали яскраві фарби на грубому виробі церковної промисловості, тим більше гасла моя радість, і я повільно відвернулася й пішла в кінець порталу, щоб розшукати оголошення. Потім знову витерла сірника, побачила в глибині церкви м'яке червоне мерехтіння незгасної лампади і не встигла стати біля чорної дошки, як злякалася: цього разу хтось і справді підійшов до мене ззаду. Я обернулась і зітхнула з полегшенням, розглядівши кругле, блідувате селянське обличчя священика. Він зупинився поруч мене, очі в нього були сумні. Мій сірник погас, і в темряві він спитав мене:

— Ви щось шукаєте?

— Чи не скажете,— звернулась я до нього,— де буде вечірня меса?

— Свята меса,— відповів він,— буде в соборі о п'ятій годині.

Я бачила лише його волосся, біляве, майже попелясте, та очі, що блищали якось тьмяно, чула, як на вулиці завертав трамвай, гуділи машини, і раптом сказала в темряву:

Я хочу висповідатись.— Я дуже злякалася й водночас відчула полегшення, а священик промовив, наче цього й чекав:

— Ідіть за мною.

— Ні, будь ласка, тут,— сказала я.

Тут не можна,— мовив він лагідно. За чверть години починається служба можуть прийти люди. Сповідальня он там.

Мені дуже хотілось виповісти все священикові саме тут у цьому темному, відкритому вітрам порталі, поруч з гіпсовим ангелом, дивлячись, як блимає віддалік незгасна лампада; хотілося шепотіти йому в темряві й почути, як він так само пошепки дасть мені розгрішення.

І все-таки я слухняно пішла за ним у двір. Та поки ми обминаючи розкидане каміння та уламки пісковику, що відвалились від церковних стін, підійшли до невеликого сірого будинку біля самої стіни трамвайного депо, шалений захват, що заполонив був мене, де й дівся. А серед тиші недільного надвечір'я відлунювали удари молотків по металу. Коли двері будиночка відчинились я побачила грубе, здивоване обличчя економки, що підозріливо подивилась на мене.

У сінях було темно і священик сказав мені.

"Зачекайте, будь ласка, хвилинку. Звідкілясь, мабуть, з темного кутка сіней, почувся дзенькіт посуду, і раптом я зрозуміла, що огидний солодкуватий запах у сінях, яким, очевидно, наскрізь просякла полотняна оббивка, то запах вареного бурячиння, і йшов він з кутка, де, напевно, була кухня. Нарешті з якихось дверей у сіни просочилося світло, і в його білястій смузі з'явився силует священика.

— Ідіть сюди,— покликав він.

Я нерішуче підійшла. Кімната мала огидний вигляд: за червонястою завісою в кутку стояло, очевидно, ліжко, і мені здалося, що я навіть чую

запах постелі. До стіни присунуто книжкові полиці різного розміру, деякі з них скособочилися. Навколо величезного столу безладно стояло кілька дорогих старовинних стільців з чорними оксамитовими спинками. На столі лежали книжки, пачка тютюну, цигарковий папір, пакетик з морквою та різні газети. Священик, стоячи за столом махнув мені рукою і підсунув стілець боком ближче до столу; до спинки стільця прибито гратки. Обличчя священика, коли я роздивилася його при світлі, сподобалось мені.

— Ви вже даруйте,— сказав він, кинувши погляд на двері й злегка схиливши голову.— Ми з села, і я ніяк не можу умовити її, щоб вона не варила бурячиння. Та й обходиться воно набагато дорожче, ніж куповане, коли врахувати вугілля, бруд, запах і працю. Але я не можу її умовити. Ідіть сюди.

Він іще ближче підсунув стілець із ґратками до столу, сів і кивнув мені. Обійшовши кругом столу, я сіла поруч нього.

Священик накинув на плечі єпітрахиль, зіперся ліктями на стіл, і в тому, як він спертою рукою затулив обличчя, було щось про4>есійне, завчене. У ґратках випало кілька квадратиків, і коли я почала шепотіти: "Во ім'я отця, і сина, і святого духа..." — він подивився на свого годинника на руці, і, простеживши за його поглядом, я побачила, що було три хвилини на п'яту. Я почала сповідатися, пошепки звіряла йому всі мої страхи, всі мої печалі, все моє життя, розповідала про мій страх перед любовними втіхами, про страх перед святим причастям, про тривоги нашого шлюбу. Я розповіла йому, що чоловік покинув мене і що ми тільки час від часу зустрічаємося, щоб побути разом. І коли я на мить замовкала, він швидко дивився на годинника, і я щоразу дивилася слідом за ним і бачила, що стрілка дуже повільно рухалася вперед. Потім він піднімав повіки, я бачила його очі, жовтизну від нікотину на пальцях, і він знову опускав очі й казав: "Далі".

Він вимовляв це слово лагідно, але мені все-таки було боляче, так боляче, як тоді, коли вміла рука видавлює з рани гній.

І я шепотіла далі йому на вухо, розповіла йому все про той час, два роки тому, коли ми обоє пили, Фред і я, про померлих моїх дітей і про живих, про те, що нам доводиться чути за стіною в кімнаті Гопфів та про те, що Гопфи чули у нас. І я знову затнулася. Він знову подивився на годинника, і я подивилась також і побачила, що було лише шість хвилин на п'яту. Він знов підняв повіки й лагідно промовив: "Далі",— і я зашепотіла швидше, розповіла йому про свою зненависть до священиків, які живуть у великих будинках і обличчя в них як на рекламі крему для шкіри, про пані Франке, про наше безсилля, про бруд, у якому ми живемо, а наприкінці сказала йому, що я, напевне, знову завагітніла.

А коли я знов затнулася, він уже не подивився на годинника і, на півсекунди довше не опускаючи повік, спитав мене:

— Це все?

І я сказала: "Все" — і подивилася на його годинника, який був у мене перед самими очима, бо він забрав руки від обличчя і склав їх на краю столу: було одинадцять хвилин на п'яту. І я мимоволі заглянула у вільно обвислий рукав його ряси, побачила там волохату мускулисту селянську руку, закачані рукава сорочки й подумала: "Чому він не спустить рукава?"

Він зітхнув знову затулив обличчя руками й тихо спитав мене:

— А ви молитесь?

І я сказала: "Молюсь",— і розповіла йому, що лежу цілі ночі на своїй потертій тахті й шепчу всі молитви, які тільки можу згадати, і що часто я засвічую свічку, щоб не розбудити дітей, і читаю молитви, яких не знаю напам'ять, з молитовника.

Він більше не спитав мене ні про що, і я теж мовчала; коли я подивилась на свого годинника, було чотирнадцять хвилин на п'яту; з

трамвайного депо чувся стук молотків, у кухні наспівувала економка, чути було глухе чахкання поїзда на вокзалі.

Нарешті він забрав руки від обличчя, склав їх на колінах і, не дивлячись на мене, сказав:

— Страждання зазнаєте в світі, але будьте відважні: я світ переміг. Можете ви це зрозуміти? — І, не чекаючи моєї відповіді, вів далі: — Увіходьте тісними ворітьми, бо просторі ворота й широка дорога, що веде до погибелі,— і нею багато хто ходить. Бо тісні ті ворота, і вузька та дорога, що веде до життя,— і мало таких, що знаходять її!

Він знову замовк, знову затулив обличчя і промурмотів крізь сплетені пальці:

— Вузька, найвужча дорога з усіх, що ми знаємо, це дорога по лезу ножа, і мені здається, що нею ви йдете...

Нараз він забрав руки від обличчя й подивився на мене крізь отвір у ґратках; дивився він менше секунди, але мене злякала суворість його очей, які досі здавалися мені такими добрими.

— Я наказую вам,— сказав він,— наказую вам прослуха ти святу месу у вашого священика, якого ви так ненавидите, і прийняти з його рук святе причастя, якщо...— він знов подивився на мене,— якщо ви дістанете розгрішення.

Він знову помовчав,— здавалось, він роздумував; і поки я в думці намагалася проказати всі молитви і всі благання, які знаю, з депо чулося сичання зварювальних апаратів, а тоді враз забемкали дзвони його церкви. Було чверть на п'яту.

— Не знаю, чи можу я дати вам розгрішення, треба зачекати. Боже мій,— сказав він жвавіше, і погляд його уже не був суворий,— як ви

можете так ненавидіти? — і, безпорадно махнувши рукою, він повернувся до мене.— Я можу благословити вас, але даруйте, мені ще треба подумати, може, порадитися з кимось із колег. Якби ви могли сьогодні ввечері... ага, ви зустрічаєтеся з чоловіком. Ви повинні зробити так, щоб чоловік ваш вернувся до вас.

Мене дуже засмутило те, що він не хоче дати мені розгрі шення, і я сказала:

— Будь ласка, дайте мені розгрішення.

Він усміхнувся, трохи підняв руку і сказав:

— Я сам хотів би, якби міг, бо ви ж так прагнете цього, але я справді сумніваюсь. Тепер ви вже не почуваєте зненависті?

— Ні, ні,— сказала я квапливо,— тепер я тільки засмучена.

Він, очевидно, вагався, і я не знала, що робити. Якби я умовляла його й далі, він, мабуть, поступився б, але мені хотілося дістати справжнє розгрішення, а не завдяки умовлянню.

— Умовно,— сказав він і знову всміхнувся,— я можу дати вам розгрішення умовно... Я не зовсім упевнений... Та якби це залежало від мене, тоді я міг би...— Він нетерпляче

розмахував руками перед моїми очима.— Ви судите, ненавидячи, а ми не можемо ні судити, ні ненавидіти... Ні!

Він рішуче покрутив головою, а потім, обхопивши голову долонями, поклав її на край столу, помолився, раптом підвівся і дав мені розгрішення. Я перехрестилася і встала.

Він стояв біля столу й дивився на мене, і раптом, ще до того як він заговорив, мені стало його шкода.

— Я тільки можу вам...— він наче стер свої слова помахом руки.— Ви думаєте, я її не почуваю, оцієї зненависті? Я, священик? Вона в мене ось де,— він ударив себе по чорній сутані трохи нижче серця,— зненависть до тих, що стоять вище. Тут,— показав він на вікно,— у моїй церкві, читають меси священики, які бувають у місті проїздом; ці випещені добродії, що їдуть на з'їзди чи вертаються із з'їздів, приходять із ближчих готелів і лаються, бо у нас брудно й не вистачає служок. У нашій церкві читаються десяти-, тринадцяти— та двадцяти хвилинні меси і звичайні меси на двадцять п'ять хвилин. А читають їх п'ять, десять, а часто й п'ятнадцять разів на день. Ви не можете собі уявити, як багато священиків роз'їжджає: то вони їдуть з курорту, то на курорт, та й з'їздів більш ніж досить. За день п'ятнадцять мес, на яких, беручи загалом, щонайбільше буває п'ять віруючих. Тут,— провадив він,— домагаються справжніх рекордів, на тоталізаторі ставлять п'ятнадцять до п'яти. Чому б і мені не зненавидіти їх, отих бідних священиків, від яких у моїй напіврозваленій ризниці залишаються пахощі ванних кімнат розкішних готелів?

Він знов обернувся до мене й простягнув мені блокнот та олівець, що лежали на столі; я записала свою адресу й поправила свій капелюшок, який зсунувся набік.

Гучно, кілька разів підряд постукали в двері.

— Так, так, я знаю! — гукнув він.— Служба, іду.

На прощання він подав мені руку, зітхаючи, подивився на мене й провів до дверей.

Я повільно пройшла повз портал церкви, до тунелю. Дві жінки й чоловік ішли до служби божої. Навпроти церкви висів великий білий транспарант з червоним написом: "Чого ти вартий без дрогістів?"

Темна хмара, пропливаючи по небу, зачепила краєм сонце й посунула далі, і сонце світило тепер прямо на велике "о" в слові "дрогістів", заливаючи його жовтим світлом. Я пішла далі. Мене обігнав хлопчина з молитовником під пахвою, потім вулиця знову збезлюдніла. Обабіч неї були крамнички та руїни, а із-за обпалених фасадів долинав гамір трамвайного депо. Почувши теплий запах свіжої здоби, я зупинилась, подивилася праворуч і заглянула у відчинені двері дерев'яної крамнички, з якої валили клуби білястої пари; на порозі в променях сонця сидів маленький хлопчик і, мружачись, дивився на небо. З виразу його обличчя видно було, що дитина недоумкувата, червонясті повіки здавались на сонці прозорими, і я відчула болючу ніжність; хлопчик тримав у руці свіжий смажений пиріжок, навколо рота розмазався цукор, і коли він відкусив шматочок пиріжка, брунатне повидло вилізло наверх і закапало на светрик. У крамничці я побачила схилену над казаном молоду дівчину; у неї було гарне обличчя, дуже ніжна біла шкіра, і, хоч волосся було запнуте хусткою, я здогадалася, що дівчина білява. Вона виловлювала з киплячого жиру свіжі пиріжки й клала їх на друшляк, а коли дівчина підняла очі, наші погляди зустрілись, і вона всміхнулася мені. її усмішка немов зачарувала мене, я всміхнулася у відповідь, і так ми постояли кілька секунд не рухаючись. І, дивлячись на неї, я водночас десь дуже далеко бачила себе саму, бачила, як ми обидві стоїмо, усміхаючись одна одній, мов рідні сестри; але я опустила очі, коли згадала, що не маю з собою грошей, щоб купити в неї один такий пиріжок, запах яких розпалював мій апетит. Дивлячись на біляву голівку недоумкуватого хлопчика, я пожалкувала, що не взяла грошей. Я ніколи не беру їх із собою, коли маю зустрітися з Фредом, бо, побачивши гроші, він не може втриматись, і здебільшого йому вдається підбити мене на випивку. Я дивилась на гладку шийку недоумкуватого хлопчика, на крихти цукру, розмазані по його обличчю, і, коли я поглянула на лагідно розтулені губенята, в мені ворухнулося щось схоже на заздрість.

Піднявши очі, я побачила, що дівчина вже відсунула казан убік; вона якраз розв'язала й зняла хустку, і на її волосся впало сонце. І знову, дивлячись на неї, я бачила не тільки її, а й себе саму, бачила, як я спускаюся з якоїсь височини і йду брудною вулицею, обрамленою руїнами, бачила портал церкви, транспарант і себе перед дверима цієї крамнички — худу й засмучену, але усміхнену.

Обережно обминувши недоумкуватого, я зайшла до закусочної. В кутку за столиком сиділо двоє дітей, а біля плити — старий неголений чоловік, який читав газету; він опустив її й подивився на мене.

Дівчина стояла біля кавоварки і, поправляючи волосся, дивилася в дзеркало. Я оглянула її білі, дуже маленькі дитячі руки й побачила в дзеркалі поряд з її свіжим обличчям, яке всміхалося мені, своє власне обличчя — худе, ледь жовтувате, з темно-червоними нафарбованими губами, що спалахували двома язичками полум'я, і, хоч усмішка з'явилася на моєму обличчі сама собою, майже проти моєї волі, вона здалась мені фальшивою; та ось наші голови немовби помінялися місцями: моя голова стала її головою, а її — моєю, і я відчула себе молодою дівчиною, що стоїть перед дзеркалом і поправляє собі волосся, побачила, як це дівча віддається вночі коханому чоловікові, який принесе їй і життя і смерть, залишивши на її обличчі сліди того, що він називає коханням, і це обличчя врешті стане схожим на моє— худим і ніби пожовклим від гіркоти цього життя.

Та ось вона обернулася, закривши в дзеркалі моє відображення, і я відступила праворуч, скорена її чарівністю.

— Добрий день,— сказала я.

— Добрий день,— відповіла вона.— Чи не хочете пиріжок?

— Ні, дякую,— сказала я.

— Чому ж? Вам не подобається їхній запах?

— Ні, вони чудово пахнуть,— сказала я, з трепетом дума ючи про того невідомого, якому вона належатиме.— Вони справді чудові, але в мене нема з собою грошей.

Почувши слово "гроші", старий біля грубки підвівся, зайшов за прилавок, зупинився поруч дівчини й сказав:

— Гроші... але ж ви можете заплатити й пізніше. Вам же хочеться пиріжків, правда?

— Хочеться,— відповіла я.

— Сідайте, будь ласка,— запросила дівчина.

Я пройшла трохи назад і сіла до столика поруч з дітьми.

— Каву теж? — гукнула дівчина.

— Так, будь ласка,— сказала я.

Старий поклав на тарілку три пиріжки й приніс мені. Він зупинився поруч мене.

— Дуже дякую,— сказала я,— але ж ви не знаєте мене. Він усміхнувся, витяг руки з-за спини і, якось незграбно

тримаючи їх на животі, промурмотів:

— О, не турбуйтеся.

Я кивнула на недоумкуватого, який усе ще сидів на порозі:

— Це ваш син?

— Син,— сказав він тихо,— а вона — моя дочка.

Він кинув погляд на дівчину за прилавком, яка орудувала ручкою кавоварки.

Він не розуміє людської мови, мій син,— сказав ста рий,— і звіриної теж, не може вимовити жодного слова, тільки: "дсу-дса дсе", а ми,— його язик піднявся до піднебін

ня, щоб відтворити ці звуки, і знову опустився,— а ми, невміло наслідуючи його, вимовляємо твердо: "зу-за-зе". Ми не здатні до цього, — сказав він тихо і раптом, трохи підвищивши голос, гукнув: — Бернгарде! — Недоумкуватий незграбно повернув голову й одразу опустив її. Старий ще раз гукнув: — Бернгарде! — Хлопчик обернувся, і його голова плюхнулася вниз, наче маятник; старий устав, обережно взяв дитину за руку й підвів до столика. Він сів на стілець поруч мене, посадовив малого на коліна і спитав мене тихо:

— Може, вам неприємно? Ви тільки скажіть.

— Ні,— відповіла я,— мені не неприємно.

Його дочка принесла каву, поставила переді мною чашку, а сама стала поруч батька.

— Ви скажіть, якщо вам неприємно, ми не розгніваємось. Більшості людей це неприємно.

Хлопчик був гладкий, замазюканий, він тупо дивився попереду себе й белькотав своє "дсу-дса-дсе"; уважно подивившись на нього, я знов підвела голову й сказала:

— Ні, мені не противно, він як немовля.

Я піднесла чашку до рота, відпила ковток, відкусила шматочок пиріжка й сказала:

— Яка у вас смачна кава!

— Справді?—вигукнула дівчина.— Справді? Сьогодні вранці мені сказав це один чоловік, а дотери не говорив ніхто.

— Вона справді смачна,— сказала я, відпила ще ковток і ще раз відкусила пиріжка. Дівчина сперлася на спинку стільця, на якому сидів її батько, подивилася спершу на мене, потім ніби вдалину.

— Іноді,-—сказала вона,— я намагаюсь уявити собі, що він відчуває, чим живе; здебільшого він такий спокійний, такий щасливий... Може, він розрізняє тільки два кольори — зелений та брунатний; може, повітря для нього — це вода, зелена вода, бо ж він насилу пробирається крізь нього,— зелена вода, яка іноді вилискує брунатним, а на ній проходять чорнуваті смуги, як на старій кіноплівці. Іноді він плаче, і це жахливо; він плаче, коли почує якісь певні звуки: скрегіт трамвая, різкий свист по радіо. Коли це почує, він плаче.

— Справді? — спитала я.— Він плаче?

— Так-так,— сказала вона і, наче вернувшись звідкілясь, подивилася на мене, вже не всміхаючись.— Він часто плаче і завжди, коли лунають ці різкі звуки. Він плаче тоді сильно, і сльози котяться по розмазаному цукру навколо його рота. Єдине, що він може їсти, це солодке, молоко та хліб, а від усього, що не солодке і не є молоком чи хлібом, його нудить, і він блює. Ой, пробачте,— сказала вона,— тепер вам стало неприємно?

— Ні,— сказала я,— розповідайте ще про нього.

Вона знову подивилася кудись повз мене й поклала руку на голову недоумкуватого.

— Йому важко повертати голову та й взагалі рухатися проти потоку повітря і, мабуть, так само страшно йому, коли він чує оці звуки. Може, в нього у вухах завжди лунає м'який гул органа — брунатна мелодія, яка доступна тільки його слухові; може, він чує завивання бурі, від якої шумлять невидимі дерева. Бриніння струн, товстих, як рука, кличе його кудись, і раптом ця музика уривається.

Старий слухав її, мов зачарований, обіймаючи недоумкуватого й не звертаючи уваги на те, що повидло й розталий цукор сповзли на рукав його піджака. Я знову відпила трохи кави, відкусила від другого пиріжка й тихо спитала дівчину:

— Звідки ви це знаєте?

Вона подивилася на мене, усміхнулась і сказала:

— Та я нічого не знаю, але ж повинно бути в ньому щось таке, чого ми не знаємо, ось я й намагаюсь уявити собі це. Іноді він несподівано скрикує, зовсім несподівано, підбігає до мене і, ткнувшись личком у мій фартух, обливає його сльозами — це буває зовсім несподівано, коли він сидить біля дверей; і мені здається, що він раптом побачив усе таким, яким бачимо ми,— раптом і лише на якусь мить; і що страх у нього викликали люди, такі, як ми їх бачимо, і автомобілі, і трамваї, і весь цей навколишній гамір. Тоді він довго плаче.

Діти, що сиділи в кутку, повставали, повідсували тарілки, і коли вони проходили повз нас, відважна маленька дівчинка в зеленій шапочці гукнула:

— Запишіть, будь ласка, мама звеліла.

— Добре,— сказав старий, усміхаючись їм услід.

— Ваша жінка,— спитала я тихо,— його мати померла?

— Так,— сказав інвалід,— вона померла. її розірвало бомбою просто на вулиці, а маля, яке вона тримала на руках, відкинуло на купу соломи, де його й знайшли, почувши плач.

— У нього це від народження?..— спитала я, затинаючись.

— Від народження,— сказала дівчина.— Він завжди був такий; усе проходить, проходить повз нього, тільки наші голоси досягають його слуху та ще орган у церкві, різкий скрегіт трамвая і спів ченців, коли вони моляться хором. Та ви їжте, їжте. Ой, вам усе-таки неприємно.

Я взяла останній пиріжок, похитала головою і спитала:

— Ви сказали, він чує спів ченців?

— Так,— відповіла вона, лагідно дивлячись мені у вічі,— він, напевно, їх чує. Коли я ходжу до ченців, на Більдонер-плац,— думаю, знаєте — і коли вони співають хором молитву, його обличчя змінюється, стає худим, майже суворим, і щоразу я лякаюся, а він дослухається. Я знаю, що він їх чує; він прислухається, і вигляд у нього зовсім інший, він уловлює мелодію молитов і плаче, коли ченці перестають співати. О, ви дивуєтесь! — сказала вона усміхаючись.— їжте.

Я знову взяла в руку пиріжок, відкусила й відчула, як тепле повидло тане у мене в роті.

— Ви повинні часто ходити з ним туди,— сказала я,— на Більдонерплац.

— О так,— сказала вона,— я часто ходжу з ним туди, хоч це мене й лякає. Хочете ще кави?

— Ні, дякую,— сказала я.— Мені треба йти.— Я нерішу че подивилася на дівчину й на недоумкуватого і тихо сказала: — Мені б хотілося коли-небудь побачити його там.

— У церкві? — спитала вона.— У ченців?

— Так,— сказала я.

— Ну, тоді підемо... шкода, що ви йдете. Та ви ще прийдете, правда ж?

— Прийду,— сказала я,— мені ж треба заплатити.

— О, бога ради! Не для того, а взагалі приходьте. Почувши її слова, старий кивнув головою. Я допила каву,

встала і струсила з пальта крихти.

— Я прийду ще,— сказала я,— у вас так гарно.

— Сьогодні?—спитала дівчина.

— Ні, не сьогодні,— сказала я,— але скоро. Може, завтра вранці; і при ходитиму часто, і до ченців підемо разом.

— Добре,— сказала дівчина.

Вона подала мені руку, і я міцно потиснула цю дуже легку білу руку; подивившись на її квітуче обличчя, я всміхнулася й кивнула старому.

— Бернгарде,— тихо сказала я недоумкуватому, який кри шив пальцями пиріжок, але він не чув мене і, здається, навіть не бачив; він майже зовсім стулив повіки, червонясті, запалені повіки. Я повернулася й пішла до темного тунелю, який вів на Вокзальну вулицю.

IX

Коли я спустився вниз, зі столів прибирали купи тарілок; пахло холодним гуляшем, салатом та пудингом на сахарині.

И 9 — 120

321

Я сів у кутку й спостерігав, як двоє молодих хлопців грали на автоматах. Мене хвилювали різкі дзвінки, коли нікелеві кульки торкалися контактів, шалене обертання дисків і стук, коли вони зупинялися. Кельнер змахував зі столиків своєю серветкою, а худа господиня прибивала над прилавком великий жовтий картонний плакат: "Сьогодні ввечері танці. Вхід вільний".

За одним столиком зі мною сидів старий у пальті з грубої вовни й у мисливському капелюсі; у попільниці димилась його люлька. Не скинувши свого зеленого капелюха, старий колупався виделкою в червонястому гуляші. Що ви бажаєте? — спитав кельнер.

Я глянув на нього, і його обличчя здалося мені знайомим.

— А що у вас є?

— Гуляш,— сказав він, свинячі відбивні, картопля, са* лат, десерт. А коли хочете, можна й перше, є суп.

— Дайте мені гуляш,— попросив я, але спочатку суп і чарку горілки.

— Буде зроблено,— сказав кельнер.

Страва була поживна й гаряча* і я відчув, що голодний; попросивши хліба, я вмочав його в гострий соус.

Потім я замовив другу чарку горілки. Хлопці все ще грали. У одного з них чуб став дибом.

Я заплатив і почекав кілька хвилин, але автомати не звільнились. Я ще раз уважно подивився кельнерові в обличчя; це бліде обличчя й білявий чуб я, напевно, десь уже бачив.

Підійшовши до прилавка, я попросив сигарет; господиня подивилася на мене і спитала:

— Ви залишаєтесь на цілу ніч?

— Так,— сказав я.

— Чи не заплатите ви наперед? — і вона всміхнулася. Так воно певніше... Від нас до вокзалу один крок, а речей у вас нема.

Звичайно,— згодився я і дістав з кишені гроші.

— Вісім марок, будь ласка,— сказала вона й послинила чорнильного олівця, щоб виписати мені квитанцію.— Ви ко* гось чекаєте? — спитала вона, подаючи мені папірець.

Так, свою жінку,— відповів я.

— Добре,— сказала вона, простягла мені сигарети, і я поклав марку й піднявся нагору.

Довго лежав я на ліжку, курив і ламав собі голову, сам не знаючи над чим, поки мені не спало на думку, що я силкуюся згадати обличчя кельнера. Я не можу забути побачених

облич — вони всі йдуть за мною, і, як тільки потрапляють мені на очі, я їх упізнаю. Вони снують десь у моїй підсвідомості, особливо ті, яких я бачив тільки один раз, та й то побіжно; вони пропливають, як невиразні сірі риби серед водоростей у каламутній заводі. Іноді їхні голови проштовхуються до поверхні, але зовсім вони виринають, коли я справді побачу їх знову. Я неспокійно нишпорив поміж рибами, яких було повно в ставку, а тоді смикнув за вудку, й осьдечки він, кельнер: солдат, який колись лише одну хвилину лежав біля мене на санітарному пункті; з-під пов'язки на його голові виповзали тоді в уже загуслу й іще свіжу кров воші; вони спокійно повзли через його потилицю до білявого ріденького чуба, повзли по обличчю непритомної людини; нахабні паразити забиралися на вуха, знову сповзали на плечі й зникали за брудним коміром; худе, стражденне обличчя чоловіка, який байдуже подавав мені сьогодні гуляш, я бачив за три тисячі кілометрів звідси.

Я зрадів, пригадавши, де довелося бачити кельнера, перевернувся набік, витяг з кишені гроші й перелічив їх на подушці: лишилося ще шістнадцять марок вісімдесят пфе-нігів.

Потім я знову спустився в бар, але обидва молоді хлопці все ще стояли біля автоматів. У одного з них кишеня піджака, очевидно, була повна десятипс})енігових монет — вона важко відвисала, і він правою рукою рився в грошах. Крім них, тут був ще чоловік у мисливському капелюсі; він пив пиво й читав газету. Я випив чарку горілки й подивився в гладеньке, без пор, обличчя господині, яка сиділа на високому табуреті, гортаючи ілюстрований журнал.

Я знову зійшов нагору, ліг на ліжко, курив і думав про Кете й дітей, про війну і про двох наших малят, що, як запевняють нас священики, тепер на небі. Я думаю щодня про цих дітей, але сьогодні думав про них особливо довго; і ніхто з тих, хто мене знає, навіть Кете, не повірили б, як часто я думаю про них. Усі вважають мене чоловіком неспокійним, таким, що кожні три роки, відколи скінчилися залишені батьком гроші, змінює проо^есію, чоловіком, що навіть з літами не постатечнішав і, байдужий до своєї сім'ї, напивається, як тільки з'являється якась копійка.

Але насправді я п'ю рідко, навіть не кожного місяця, а зовсім п'яний буваю, може, раз на три місяці, й іноді я запитую себе: що я роблю, на їхню думку, в ті дні, коли не п к>, а їх же двадцять дев'ять з тридцяти. Я багато гуляю, докладаю зусиль, аби щось заробити, відновлюючи свої старі шкільні знання та продаючи їх замученим восьмикласникам. Я блукаю по місту, здебільшого десь далеко, аж на околицях, і заходжу на кладовища, якщо туди вільно можна зайти. Походжаючи серед доглянутих кущів, чистих квітників, я читаю дощечки з іменами, вбираю в себе запахи кладовища і відчуваю, як серце тріпоче від думки, що і я там лежатиму. Раніше, коли в нас іще були гроші, ми багато подорожували, але і в чужих містах я робив те саме, що й тут, де збираюсь залишитися назавжди: і там я валявся на ліжку в готелях, курив або ходив без мети, іноді заходив до церкви, забирався на околиці, де є кладовища. І там я пив у жалюгідних пивничках, а вночі братався з незнайомими людьми, знаючи, що ніколи більше не побачу їх.

Уже змалку я любив ходити на кладовища, віддавався цій пристрасті, що, як гадають, не пасує молодому. Але всі ці імена, всі ці квітники, кожна літера, самий запах кладовища — все говорить мені, що і я умру; і це єдина істина, в якій я ніколи не сумніваюся. Повільно ходячи поміж нескінченними рядами могил, часом надибую імена людей, яких я колись знав.

Ще змалку, зовсім рано, я спізнав, що таке смерть. Моя мати вмерла, коли мені було сім років, і я уважно спостерігав за всім, що робили з

матір'ю: прийшов священик, соборував і благословив її — вона лежала не ворушачись. Принесли квіти, труну, прийшли родичі, вони плакали й молилися біля її ліжка — вона лежала не ворушачись. Я з цікавістю спостерігав за всім. Побої не втримали мене — я підглядав, як люди з поховального бюро обмили матір, надягнули на неї білу сорочку, обклали її квітами в труні, прибили віко, повантажили труну на машину — і квартира спустіла, матері в ній більше не було. Не спитавши дозволу в батька, я поїхав на кладовище: сів у дванадцятий номер і — ніколи цього не забуду — пересів на Тукгофплац у десятий, яким доїхав до кінцевої зупинки.

Того дня я вперше ступив на кладовище. Біля входу я спитав чоловіка в зеленому кашкеті про свою матір. У чоловіка було червоне одутле обличчя, і від нього тхнуло горілкою; взявши мене за руку, він пішов зі мною до контори. Чоловік був дуже привітний: спитав, як мене звуть, провів до якоїсь кімнати й сказав, щоб я зачекав. Я став чекати. Ходячи поміж стільцями, навколо світло-брунатного столу, я розгля дав картини на стіні й чекав: на одній картині зображено було худу смугляву жінку, що сиділа на острові й чогось чекала; я став навшпиньки, щоб прочитати підпис, і розібрав:

"Нана" —так було написано; на іншій картині зображено було бородатого чоловіка — він, усміхаючись, тримав біля самісінького обличчя пивного кухля з багато оздобленою кришкою Я не зміг прочитати, що написано внизу, і підійшов до дверей, але двері були замкнуті. Тоді я заплакав; я тихо сидів на одному з світло-брунатних стільців і плакав, поки не почув у коридорі кроків: то йшов мій батько — я часто чув, як він проходив довгим коридором нашої квартири. Батько був ласкавий зі мною, і разом з товстим чоловіком у зеленому кашкеті, від якого тхнуло горілкою, ми увійшли в покійницьку, там я побачив труни з іменами й номерами, і чоловік у зеленому кашкеті підвів нас до однієї з трун, а мій батько доторкнувся пальцем до дощечки і прочитав уголос: "Елізабет Богнер. 18.4.16.00, ділянка УII/Л" —і він спитав мене, яке сьогодні число. Я не знав, і він сказав:

— Шістнадцяте. Матір ховатимуть аж післязавтра

їм довелося пообіцяти, що без мене з труною нічого не станеться, і батько, плачучи, запевнив мене в цьому; тоді я згодився піти з ним до нашої похмурої квартири, допоміг йому прибрати велику старомодну комору; ми витягли на світ божий усе, що накупила мати у своїх рознощиків за багато років* цілу купу заржавілих лез для гоління, мило, порошок від комах, напівзітлілу гумову тасьму та безліч коробок з англійськими шпильками. Батько плакав.

Через два дні я справді побачив труну знову, такою, як вона й була; труну повантажили на візок, поклали на неї вінки й квіти, і ми пішли за труною, позаду священика та служок, до великої глинистої ями на ділянці VII, і я побачив, як труну благословляли, опускали, кропили свяченою водою й засипали землею. Я прислухався до молитви священика, який говорив про прах, про прах і воскресіння з мертвих.

Ми з батьком ще довго залишалися на кладовищі, бо я неодмінно хотів бачити все: як могильники засипали яму доверху, втрамбували землю й нагорнули лопатами малень кий горбок, як потім поклали на нього вінки, а наостанку один з них застромив у землю невеличкий білий хрест, на якому чорними літерами було написано: "Елізабет Богнер".

Отож іще малим я вважав, що знаю все про смерть: умерти — це означає піти назавжди, бути закопаним у землю й чекати воскресіння. Я розумів це і сприймав як непорушний закон: усі люди повинні вмерти, і вони вмирали, вмирало й багато з тих, кого я знав, і ніхто не міг утримати мене, не пустити на їхній похорон.

Може, я занадто часто думаю про смерть, і ті, хто вважає мене п'яницею, помиляються. Усе, хоч би за що я брався, стає мені байдужим, нудним і незначним; і відколи я пішов від Кете й дітей, я знову зачастив на кладовища; я намагаюся прийти раніше, щоб устигнути на похорон; я

йду за трунами незнайомих мені людей, слухаю надгробні промови, відповідаю на запитання під час літургії, яку священик мурмоче над відкритою могилою, кидаю землю в яму, молюся біля труни, і якщо в мене є гроші, то заздалегідь купую квіти й розкидаю по пухкій землі, що височіє над труною. Я проходжу повз заплаканих родичів, і буває, що мене запрошують на поминки. Я сиджу за столом з чужими людьми, п'ю пиво і їм картопляний салат з ковбасою, дозволяю заплаканим жінкам накладати мені на тарілку величезні бутерброди, курю сигарети, п'ю горілку й слухаю розповіді про життя незнайомих людей, яких я вперше побачив у труні. Вони показують мені їхні фотокартки. А тиждень тому я йшов за труною молодої дівчини і потім сидів у наріжній кімнаті старомодного ресторану поруч її батька, який подумав, що я таємний коханий його дочки. Він показував мені її знімки — то була красуня з красунь; вона сиділа на моторолері перед входом до парку, і вітер розвівав її волосся.

— Вона була ще зовсім дитина,— сказав мені батько,— ще не знала кохання.

Я розкидав квіти на могилі цієї дівчини, а потім побачив сльози на очах її батька; на мить поклавши свою сигару в попільницю з сірої кераміки, він витер очі.

Я був байдужий до всіх прос})есій, які тільки перепробував. Мені бракувало поважності, щоб по-справжньому оволодіти тією чи іншою професією. До війни я довго працював у магазині медикаментів, поки мене не взяла нудьга, і я перейшов у фотографію, яка мені так само скоро набридла. Потім я надумав стати бібліотекарем, хоч і не мав нахилу до читання, і в одній з бібліотек познайомився з Кете, яка любить книжки. Я залишався там заради Кете, але ми незабаром одружились, і коли вона вперше завагітніла, їй довелося звільнитися з роботи. Потім почалася війна, і наша перша дитина, Клеменс, народилася саме тоді, коли мене призвали в армію.

Але я не люблю думати про війну, а тому я встав з ліжка і ще раз зійшов у бар; було вже близько четвертої. Я випив чарку горілки, підійшов до автоматів, що були вже вільні, але, вкинувши монету й натиснувши ручку, я відчув себе стомленим.

Тоді я вернувся до своєї кімнати, знову ліг на ліжко і, закуривши думав про Кете, аж поки не забемкали дзвони на церкві Скорботної богоматері...

X

Я одразу розшукала вивіску з намальованою чорною ру кою й пішла в той бік, куди вказував простягнутий палець Вулиця була сіра й безлюдна, та тільки-но я ступила кілька кроків, як раптом із якогось вузького будинку висипало безліч людей: виявляється, в кінотеатрі закінчився сеанс. На розі висіла ще одна вивіска з намальованою чорною рукою; вказівний палець був зігнутий — це вже готель "Голландія". Я злякалася, побачивши, що будинок такий брудний, повільно перейшла через вулицю й зупинилася перед тамбуром, пофарбованим у червонястий колір, потім рішуче штовхнула двері й увійшла в ресторан. Біля прилавка стояли троє чоловіків. Коли я увійшла, вони глянули на мене, урвали розмову й подивилися на господиню, а господиня, піднявши очі від ілюстрованого журналу, подивилася на мене її погляд ковзнув з мого обличчя на капелюх, спинився на сумочці в моїй руці, потім вона трохи нахилилася вперед, щоб подивитися на мої туфлі й ноги, і знову подивилася мені в обличчя, довго розглядала мої губи, наче хотіла вгадати марку помади Відтак вона знову нахилилась і, з сумнівом подивившись на мої ноги, повільно спитала: Чого треба?

Знявши руки з стегон, вона спершу поклала їх на нікельований прилавок, а потім склала на животі, і на її блідому худому обличчі відбилась розгубленість.

— Я прийшла до свого чоловіка,— сказала я, і чоловіки відвернулися, повели далі свою розмову, а господиня, перш ніж я назвала своє прізвище, випалила:

— Одинадцята кімната, другий поверх.

Вона показала на двері біля прилавка. Один з чоловіків підбіг до дверей і відчинив їх. Він був блідий і, мабуть, п'яний: губи в нього тремтіли, білки очей почервоніли. Коли я подивилася на нього, він опустив очі. Я сказала: "Дякую" — і пройшла у відчинені двері. Піднімаючись сходами, я почула з-за дверей, що поволі зачинялись, як чийсь голос промовив:

— А вона тутешня.

Сходова клітка була пофарбована зеленою клейовою фар бою, крізь матову шибку видно було чорну стіну, а на другому поверсі в маленькому коридорчику горіла лампочка без абажура.

Я постукала в двері одинадцятої кімнати, але ніхто не відповів, і, відчинивши двері, я увійшла. Фред лежав на ліжку й спав. Коли він лежить у ліжку, то здається таким зніженим, ну майже як дитина. Йому можна було дати років вісімнадцять, якби не його виснажене обличчя. Уві сні він злегка розтуляє губи, темний чуб спадає йому на лоба, і обличчя в нього, як у непритомного, він спить дуже міцно. На сходах я ще сердилася, що через нього чоловіки могли видивлятися на мене, як на повію, але тепер я дуже обережно підійшла до ліжка підсунула стільця відкрила сумочку й витягла сигарети.

Я сиділа біля його ліжка, курила, а помітивши, що він починає занепокоєно ворушитися, відвертала від нього очі й розглядала серця на шпалерах, переводила погляд на потворний абажур і випускала дим сигарети крізь щілину в прочиненому вікні. Згадавши минуле, я зрозуміла, що відтоді, як ми побралися, нічого, по суті, не змінилося:

наше подружнє життя починалося в мебльованій кімнаті, яка була майже така сама огидна, як і цей готельний номер. Справжня квартира з'явилася в нас незадовго до війни, але тепер я згадую про неї, як про щось таке, чого насправді ніколи не було: чотири кімнати, ванна — і чистота; в Клеменсовій кімнаті були шпалери з Максом та Моріцом хоч він був тоді ще надто малий, щоб розглядати малюнки. А коли він так підріс, що вже розбирався в малюнках, будинку, в якому була кімната з Максом та Моріцом на шпалерах, більше не існувало. Я й досі бачу Фреда, як він стоїть, заклавши руки в кишені своїх сірих формених штанів, і дивиться на купу руїн, з яких здіймається легкий сірий дим. Здавалося, Фред нічого не розуміє, нічого не відчуває, здавалося, він іще не усвідомив що в нас уже немає ні білизни, ні меблів — анічогісінько; і він подивився на мене поглядом людини, що ніколи нічого не мала по-справжньому. Він вийняв з рота припалену сигарету, ткнув її мені в рот, я затягнулася, і разом з димом першої затяжки в мене вихопився голосний сміх.

1 Мак с та Моріц персонажі однойменної історії в малюнках німецько го поета й художника Вільгельма Буша (1832—1908)

Відчинивши вікно навстіж, я кинула недокурок у двір; серед сміттєвих відер видно було велику, жовту від брикетного попелу калюжу, й сигарета зашипіла в ній. На вокзал прибув поїзд. Я почула голос диктора, але не розібрала слів.

Коли на соборі ударили в дзвони, Фред проснувся: від цього дзвону забряжчали шибки у вікнах, вони почали тихо вібрувати, вібрація передалася металевій палиці для фіранок, що стояла на підвіконні і вона застукала по склу

Не поворухнувшись і нічого не сказавши Фред подивився на мене й зітхнув, і я зрозуміла що він повільно прокидається від сну.

Фреде, промовила я.

— Га,— сказав він, притяг мене до себе й поцілував. Він притяг мене ближче, ми обнялися, подивились одне на одного і коли він узяв мою голову, відхилив від себе й допитливо подивився на мене, я мимоволі всміхнулася

— Нам треба піти до меси, сказала я, чи ти вже був? — Ні,— відповів він,— я зайшов до церкви на якусь хвили

ну Коли прийшов, уже благословляли.

— Тоді ходімо.

Він лежав на ліжку в черевиках, очевидно, заснув, не вкрившись, і я помітила, що він змерз. Наливши в таз води, він провів мокрими руками по обличчю, утерся й узяв зі стільця своє пальто.

Рука в руку ми спустилися сходами. Ті троє чоловіків усе ще стояли біля прилавка й розмовляли собі навіть не глянувши на нас. Фред подав господині ключа від кімнати вона повісила його на дошку і спитала:

— Ви надовго?

— На годину,— сказав Фред.

Коли ми увійшли в собор, служба саме закінчилася, і ми побачили, як каноніки повільно йшли до ризниці, схожі на білястих коропів, що повільно пропливають у світло-сірій воді. Біля бокового вівтаря читав месу стомлений вікарій, він читав її швидко й квапливо і, підійшовши до Євангелія, що лежало на вівтарі ліворуч, нетерпляче повів плечем, бо не було ще служки з требником. Від головного вівтаря підніма ли ся хмари кадильного диму групу, яка слухала месу, безперервно обходили якісь люди, здебільшого чоловіки з червоними прапорцями в петлицях. Перед початком преображения, коли дзенькнув дзвінок, дехто з них злякано зупинився, але решта пішла далі* вони розглядали вітражі у вікнах, а

найкраще було видно від вівтарів. Я кинула оком на годинника Що висів угорі поряд з органом: через кожну чверть години він тихо й мелодійно видзвонював час Коли ми після благословення йшли до виходу, я побачила що меса тривала рівно дев'ятнадцять хвилин. Фред чекав мене біля дверей а я, підійшовши до вівтаря богоматері, прочитала молитву діві Марії. Я молилася про те, щоб вона не дала мені завагітніти, хоча мені й страшно було просити про це. Перед образом богоматері горіло багато свічок, а ліворуч, біля великих залізних свічників, лежала ціла в'язка жовтих свічок. Поряд був пришпилений картонний плакат з написом: "Засновано робітниче товариство католицьких дрогістів, яке ввійшло до Німецької спілки дрогістів".

Я вернулася до Фреда, і ми вийшли. Надворі світило сонце. Було двадцять хвилин на шосту, і мені захотілося їсти. Коли ми спускалися сходами з собору, я взяла Фреда під руку й почула, що в кишені у нього бряжчать монети-Хочеш поїсти в ресторані? — спитав він мене

— Ні,— сказала я,— краще в якійсь закусочній, я так люблю ходити в закусочні.

Тоді ходімо,— сказав він, і ми звернули на Блюхергасе. Купи руїн за ці роки осіли донизу, стали гладенькими круглими горбами й густо поросли бур'яном та непролазни ми зелено-сірими чагарями, що м яко міняться рожевим кольором зів'ялої шипшини. Якийсь час у цьому місці в канаві лежав пам'ятник Блюхеру — здоровенний енергійний чоловік з бронзи, що люто витріщився в небо, але потім його вкрали.

За залізною брамою височіла купа сміття. Через руїни вела лише вузенька розчищена доріжка, і коли ми вийшли на Момзенштрасе, де вціліло кілька будинків, я почула, що десь за руїнами грає святкова музика. Я зупинила Фреда, а коли стоїш, музику чути виразніше: долинав дикий гуркіт оркестріона.

— Фредег— спитала я,— в місті гуляння?

— Так,— відповів він, здається, на честь дрогістів. Хочеш поглянути? Підемо?

О так,— сказала я. Ми пішли швидше, перебралися через Веледаштрасе і, звернувши ще раз за ріг, несподівано опинилися серед галасливої юрби, відчули запахи гуляння. Мене схвилювали звуки катеринки, запах дуже наперченого гуляша, змішаний із солодкуватим жирним запахом смаже них на смальці пиріжків, тонке повискування каруселі. Я відчула, що серце в мене забилося сильніше — так діяли всі ці запахи, весь цей перемішаний, переплутаний гомін, у якому вчувається якась таємнича мелодія.

Фреде, попросила я, дай мені грошей.

Він витяг з кишені жменю грошей, відібрав папірці, склав їх докупи й засунув у свій пошарпаний записничок. Усі дрібні Фред висипав мені в руку — там блиснули й великі срібні монети, і він дивився усміхаючись, як я обережно перелічила гроші.

— Шість марок вісімдесят,— сказала я,— це забагато, Фреде.

— Візьми їх,— сказав він,— будь ласка.

Я подивилася на його худе, сіре й стомлене обличчя, подивилася на білу, як сніг, сигарету, яку він тримав у своїх блідих губах, і зрозуміла, що кохаю його. Я часто запитую себе, чому я кохаю Фреда; достеменно я цього не знаю, є багато причин, але одну я знаю: мені подобається ходити з ним на гуляння.

— Коли так, запрошую тебе пообідати зі мною,— сказала я.

— Як хочеш,— відповів він.

Я взяла його під руку й потягла до гуляшної, на передній стіні якої були намальовані танцюючі угорці — селянські хлопці в круглих капелюхах, узявшися в боки, стрибали навколо дівчат. Ми поклали лікті на прилавок, і жінка, яка сиділа на складаному стільці біля паруючого казана, встала і, усміхаючись, підійшла ближче.

Вона була товста, темнокоса, і на її гарних великих руках виблискувало десь з десять фальшивих браслетів. Засмаглу шию обвивала оксамитова стрічечка, а на цій чорній стрічечці теліпався медальйон.

— Два гуляші,— сказала я й посунула до неї дві марки. Ми з Фредом усміхнулись одне одному, а жінка відійшла

назад і зняла з казана кришку.

— Я вже їв гуляш,— сказав Фред.

— Ой, пробач,— сказала я.

— Дарма, я люблю гуляш.— Він поклав свою долоню на мою руку.

Жінка запускала ополоника глибоко в казан, і від пари, що йшла з казана, запітніло дзеркало на задній стіні гуляшної. Вона дала нам по булочці, потім витерла ганчіркою дзеркало і, звертаючись до мене, сказала:

— Це щоб ви бачили, яка ви гарна.

Подивившись у плоске дзеркало, я побачила, що й справді гарна; вдалині за своїм обличчям я розгляділа розпливчасті обриси тиру, за тиром — карусель. Коли мій погляд наткнувся в дзеркалі на Фреда, я злякалася: він не може їсти гарячого — болять ясна; а тому тримає їжу в роті доти, аж поки вона остигне; вираз легкої досади й нетерпіння

надає його обличчю чогось немічного, старечого, і це щоразу дедалі більше лякає мене. Але дзеркало знову запітніло; жінка повільно поводила ополоником у казані, і мені здалося, що тим, хто стояв поруч з нами, вона накладає менше, ніж нам.

Ми відсунули порожні тарілки, подякували й пішли. Я знов узяла Фреда під руку, і ми повільно пішли вулицями серед яток. Я кидала порожні бляшанки в тупо усміхнених ляльок і була щаслива, коли влучала їм у голову й вони падали назад, ударяючись об стінку з бурої тканини, а потім знову вставали завдяки схованому в них механізмові. Я охоче дала себе спокусити протяглому голосові рознощика, купила в нього лотерейний білет і, дивлячись, як крутиться колесо щастя, раз у раз кидала оком на великого жовтого ведмедика, якого сподівалася виграти; я змалку сподіваюсь виграти такого ведмедика. Але стрілка на колесі щастя, яка, клацаючи, повільно пробиралася крізь ряди цвяшків, зупинилась, не дійшовши до мого номера, і я не виграла ведмедика й взагалі нічого не виграла.

Я кинулася на вузьке сидіння каруселі, тицьнула двадцять по^енігів у чиюсь брудну руку і, піднімаючись усе вище й вище, закружляла навколо оркестріона, який був схований у дерев'яному череві каруселі й кидав мені в обличчя дикі мелодії. Повз мене над руїнами пролетіла вежа собору, вдали ні я побачила бляклу густу зелень бур'яну й калюжки дощо вої води на покрівлях наметів; затягнута в шалений вир каруселі, яка кружляла мене за мої двадцять по^енігів, я здіймалась до самого сонця, і коли його сяйво доторкалося до мене, я відчувала наче удар. Я чула скрегіт ланцюгів, жіночий вереск, бачила вихори куряви над майданом і мчала далі крізь жирні й солодкуваті запахи, а коли я, похитуючись, зійшла дерев'яними східцями вниз, то впала у Фредові обійми і тільки й сказала: "Ой Фреде!" Потім нам удалося потанцювати за десять п4>енігів на дерев'яному майданчику. Опинившись серед підлітків, які щосили похитували стегнами, ми з Фредом пригорнулись одне до одного, і поки ми кружляли в ритмі танцю, очі мої щоразу спинялися на гладкому і хтивому обличчі сурмача, заяложений комір якого тільки наполовину був закритий його інструментом; і щора зу

сурмач підводив голову, підморгував мені й видобував із сурми різкий звук, призначений, здавалося, для мене.

Я дивилась, як Фред грає в рулетку, ставлячи по десять пфенігів, а коли круп'є крутив диск і кулька починала танцювати, я відчувала німе хвилювання чоловіків, що обступили стіл. Швидкість, з якою гравці робили ставки і з якою Фред кидав свою монету в потрібне місце, була, очевидно, результатом довгого тренування, узгодження дій, про що я й гадки не мала. Коли кулька крутилася, круп'є підводив голову, і погляд його холодних очей зневажливо ковзав над ярмарковим майданом. А коли дзижчання кульки затихало, його невеличка гарненька голівка опускалася: він збирав ставки, клав їх у кишеню, кидав монети тим, хто вигравав, порпався в грошах у себе в кишені, пропонував робити нові ставки, спостерігав за пальцями людей, що стояли навколо столу, зневажливо штовхав диск, знову підводив голову, міцно стуляв губи і знудьговано оглядався довкола.

Двічі перед Фредом виростала купка монет, і він, узявши гроші з столу, протискувався до мене.

Примостившись на брудних східцях балагана, завішеного чимось синім, ми дивилися на метушню кругом, ковтали куряву й прислухалися до музики, що, змішуючись, лилася з різних оркестріонів, та до хрипких голосів закликальників, які збирали гроші. Я дивилася на землю, покриту сміттям: папером, недокурками, розтоптаними квітами, розірваними квитками, а коли повільно підняла очі, то побачила наших дітей. Беллерман тримав за руку Клеменса, дівчина — Карлу, а малюка Беллерман і дівчина несли на ношах. Діти смоктали великі жовті льодяники на паличках. Я бачила, як вони сміялись, озиралися на всі боки, як зупинились біля тиру. Беллерман підійшов ближче, і Клеменс потримав ручку нош, поки Беллерман брав рушницю. Клеменс подивився через його плече на мушку. Видно було, що діти щасливі, і коли Беллерман застромив у волосся дівчині червону паперову квітку, вони весело засміялися. Потім вони звернули праворуч, і я побачила, як Беллерман відлічив Клеменсові в долоню гроші, бачила, як у сина

рухалися губи, коли він лічив за ним, бачила, як він, лагідно всміхаючись, підвів обличчя й подякував Беллерманові.

— Ходімо,— сказала я тихо Фредові, встала і, взявши його за комір пальта, звела на Ноги,— он наші діти.

— Де? — спитав він.

Ми подивились одне одному в очі, і між нами, в цих тридцяти сантиметрах простору, вмістилися тисячі ночей, які ми з ним провели в обіймах. Фред вийняв з рота сигарету й тихо спитав:

— Що ж робити?

— Не знаю,— сказала я.

Він потяг мене в якийсь закуток між балаганом та зупиненою каруселлю, шатровий верх якої був покритий зеленим брезентом. Ми мовчки подивилися на кілочки, до яких були прив'язані мотузки.

— Зайдімо сюди,— сказав Фред. Він розсунув два шматки зеленого брезенту, протиснувся в щілину й допоміг мені увійти всередину. Ми посідали в темряві — Фред на великого дерев'яного лебедя, я — поруч нього, на дерев'яного коня. Бліде Фредове обличчя було розітнуте білястою смугою світла, що падала через щілину між полотнищами намету.

— Може,— сказав Фред,— мені не слід було одружуватись.

— Дурниця,— сказала я,— звільни мене від таких розмов. Так говорять усі чоловіки.— Я подивилася на нього й додала: — А до того ж, хоч мене це не вельми втішає, але чи багато кому з жінок пощастило зробити свій шлюб бодай стерпним?

— Те, що пощастило зробити тобі, більшості жінок — не вдається,— сказав він і, піднявши обличчя від голови лебедя, поклав свою долоню на мою руку. Ми вже п'ятнадцять років одружені і...

— Прекрасний шлюб,— сказала я.

— Блискучий,— сказав він,— справді блискучий.

Він поклав обидві руки на голову лебедя, опустив на них обличчя і знизу стомлено подивився на мене.

— Я певний, що без мене ви щасливіші.

— Це неправда,— сказала я.— Якби ти знав...

— Якби я знав що?

— Фреде,— сказала я,— діти щодня разів десять питають про тебе, а я щоночі, майже щоночі лежу й плачу.

— Ти плачеш? — сказав він, знову підвів обличчя подивився на мене, і я пошкодувала, що сказала йому про це.

— Я кажу тобі це не задля того, щоб сказати, що я плачу, а щоб ти знав, як дуже ти помиляєшся.

Раптом крізь щілину просочилися промені сонця; пройшовши через зелений фільтр, вони пронизали все це кругле приміщення, і в ясно-золотому світлі постали фігури каруселі: коні з вищиреними зубами, зелені дракони, лебеді, поні, а позад нас я побачила оббиту червоним оксамитом весільну карету, запряжену парою білих коней.

— Ходімо туди,— сказала я Фредові,— там нам буде зручніше сидіти.

Він зліз зі свого лебедя, допоміг мені зійти з коня і ми сіли одне біля одного на м'якому оксамиті карети. Сонце знову зникло, і нас оточили сірі тіні звірів.

— Ти плачеш? — спитав Фред, подивився на мене й підняв руку, щоб обняти мене, але потім опустив її знову. Ти плачеш тому, що я пішов?

— І тому теж,— сказала я тихо,— але не тільки тому Сам знаєш, мені було б краще, якби ти був з нами Але я розумію також, що ти цього не витримаєш, і як іноді подумаю, то це й добре, що ти не з нами Я боялася тебе, боялася твого обличчя, коли ти бив дітей, боялася твого голосу, і я не хочу, щоб ти просто вернувся і все знов було так, як до того, коли ти пішов. Краще вже лежати в ліжку й плакати, ніж знати, що ти б'єш дітей тільки тому що в нас немає грошей. Адже причина в цьому, правда ж? Ти б'єш дітей тому, що ми бідні?

— Так,— підтвердив він,— бідність зробила мене хворим.

— Так,— сказала я.— Отож і краще, якщо ти не вернешся, поки все не зміниться. Нехай уже я плачу А через рік я теж, може, дійду до того, що битиму дітей і стану такою самою, як і ці бідолашні жінки, яких я лякалася в дитинстві, захриплі й такі бідні, охоплені диким жахом перед життям; нидіючи в брудних закутках "казарм", вони або б'ють своїх дітей, або напихають їх солодощами, а ввечері кидаються в обійми якогось бідолашного п'яниці, що приносить із собою в дім запах сосисочних, а в кишені піджака — дві зім'яті сигарети, які вони викурюють разом у темряві, після палких обіймів. О, я зневажала тих жінок — хай простить мені бог. Дай мені ще сигарету, Фреде.

Він дуже швидко витяг пачку з кишені, простягнув її мені взяв і собі сигарету, і коли сірник спалахнув, у зеленуватих сутінках каруселі я побачила його нещасне обличчя.

— Говори далі,— попросив він,— прошу тебе говори.

— А може, я плачу ще й тому, що вагітна.

— Ти вагітна?

— Можливо,— сказала я,— ти ж знаєш, яка я буваю, ко ли завагітнію. Я ще не вірю, що це так. Інакше мені стало б погано на каруселі. Я щодня молюся, щоб цього не було. Чи ти хотів би ще однієї дитини?

— Ні, ні,— квапливо відповів він.

— Та коли вона буде, то зачав її ти, мій Фреде,— промовила я,— і мені неприємно таке від тебе чути.— Я одразу пошкодувала, що сказала йому це. Він нічого не відповів подивився на мене й курив, відкинувшись у кареті.

— Говори,— попросив,— будь ласка, говори. Скажи тепер усе.

— А ще я плачу тому,— сказала я,— що діти такі спокійні. Вони такі тихі, Фреде. Я боюся покірності, з якою вони йдуть до школи, сприймаючи її так серйозно, і мене лякає сумлінність, з якою вони роблять шкільні уроки. Лякає все те безглузде школярське базікання про контрольні, їхні слівця, майже ті самі слівця, які я сама говорила, коли була в їхньому віці. Це так жахливо, Фреде, бачити радість на їхніх обличчях, коли вони чують запах шматочка м'яса, що тушкується в каструлі, той спокій, з яким вони пакують свої ранці, надівають їх, засувають у кишені бутерброди. І ось вони йдуть до школи. Ти знаєш, Фреде, часто я прокрадаюся в коридор, стою біля вікна й дивлюсь їм услід і бачу їхні худенькі спини, трохи зігнуті під вагою книжок. Вони йдуть разом до рогу, де Клеменс звертає, а Карлу бачу довше, бачу, як вона чапає по сірій Моцартштрасе, твоєю ходою, Фреде, тримаючи руки в кишенях пальта й думаючи, мабуть, про візерунок для в'язання або рік смерті Карла Великого. Я плачу тому, що їхня старанність нагадує мені старанність дітей, які мене дратували, коли я вчилася в школі,— ці діти скидаються на ісусиків з картин "Святе сімейство", де вони бавляться

біля верстака святого Иосифа, на ці ніжні кучеряві створіння десяти-одинадцяти літ, що знуджено перебирають руками закручені стружки, дуже схожі на їхні кучері.

— Наші діти,— спитав він тихо,— скидаються на ісусиків з картин "Святе сімейство"?

Я подивилася на нього.

— Ні,— сказала я,— та коли вони отак ідуть, я помічаю в них щось безнадійно й безглуздо покірливе, і від обурення та страху на очі мені навертаються сльози.

— Боже мій,— сказав він,— але ж це дурниця; мені зда ється, ти просто заздриш їм, бо вони ще діти.

— Ні, ні, Фреде,— заперечила я,— я боюся, бо не можу їх уберегти: ні від безсердечності людей, ні від безсердечності пані Франке, яка хоч і вкушає щоранку тіло господнє, але щоразу, коли котресь із дітей користується туалетом, вибігає з свого кабінету, щоб перевірити, чи там чисто, і коли на її шпалери впала бодай крапля води, вона починає лаятись. Я боюся цих крапель, і мене кидає в піт, коли я чую, як діти спускають воду в туалеті. І все-таки я не можу сказати тобі достеменно — може, ти це знаєш? — чому мені так сумно.

— Тобі сумно від того, що ми бідні. Це зовсім просто. Я не можу тебе втішити: у нас немає виходу. Не можу й пообіця ти тобі, що колись ми матимемо більше грошей чи щось подібне. Якби ти знала, як добре жити в чистому домі і взагалі не турбуватися про гроші, ти здивувалася б, так-так, здивувалася б.

— Я добре пам'ятаю, сказала я,— що й у нас завжди було чисто, і за квартиру ми завжди платили вчасно, а щодо грошей, то і ми, Фреде, ти ж знаєш...

— Знаю,— сказав він швидко,— але минуле мене мало хвилює. Моя пам'ять складається з самих дірок, великих дірок, що з'єднані ніжним, дуже ніжним, тонесеньким плетивом. Та я, звичайно, не забув, що й у нас була колись квартира, ба навіть ванна, і гроші, щоб за все це платити. Ким я тоді був?

— Фреде,— здивувалась я,— ти навіть не пам'ятаєш, ким ти тоді був?

— Справді,— сказав він,— не можу пригадати... Він обняв мене однією рукою.

— Ти працював на шпалерній фабриці.

— Ну, звичайно ж,— сказав він,— мій одяг пахнув клеєм, і я приносив Клеменсові браковані каталоги, які він шматував у своєму ліжечку. Тепер я пригадав, але, напевне, тривало це недовго.

— Два роки,— сказала я,— поки не почалася війна.

— Ну, звичайно,— промовив він,— потім почалася війна. Мабуть, для тебе було б краще, якби ти вийшла заміж за діловитого чоловіка, якогось справді старанного хлопця, котрий прагнув би стати освіченим.

— Замовкни,— сказала я.

— Вечорами ви б разом читали гарні книжки, ти ж любиш читати; діти спали б у стильних ліжечках, на поличці — погруддя цариці Не4>ертіті та зображення Ізенгеймського вівтаря 1 з дерева, а над подружнім ліжком — репродукція "Соняшників" Ван Гога, певна річ, першокласний друк, і поруч мадонна з Бойронської церкви та флейта в червоному, зробленому навмисно грубо, але з тонким смаком футлярі. Еге ж? Та все це лайно — воно завжди наганяло на мене нудоту; всі ці обставлені зі смаком квартири наганяють на мене нудоту, сам не знаю чому. А що ти, власне, хочеш? — спитав він раптом.

Я подивилась на нього, і мені здалося, що вперше, відколи я його знаю, він розсердився.

Ідеться про знаменитий твір німецького художника доби Відродження Матіаса Нітхардта.

— Сама не знаю, чого хочу,— сказала я, кинула сигарету на дерев'яну підлогу, біля самої карети, й розтоптала.— Сама не знаю, чого хочу, але я не обмовилася й словом ні про царицю Не4>ертіті, ні про Ізенгеймський вівтар, хоч нічого проти них не маю; ніколи я не згадувала і про діловитих чоловіків, бо ненавиджу діловитих чоловіків, не можу уявити собі нічого нудотнішого, ніж діловиті чоловіки, від них аж тхне діловитістю. Але мені хотілося б зрештою знати, що ти взагалі сприймаєш серйозно. До всього того, що інші чоловіки сприймають серйозно, ти ставишся несерйозно, зате є деякі речі, до яких ти ставишся серйозніше, ніж усі інші. У тебе немає професії — ти торгував медикаментами, був фотографом, потім працював у бібліотеці — там на тебе жаль було дивитися, бо ти не вмієш навіть як слід тримати в руках книжку,— потім працював на шпалерній фабриці, був експедитором, правда ж? Ну, а на телео^юніста ти вивчився на війні.

— Не треба про війну,— сказав він,— це нудно.

— Добре,— сказала я,— все твоє життя, все наше життя, відколи ми разом, проходило в сосисочних, гуляшних, у паскудних пивницях, третьорядних готелях, на ярмарках та в цій брудній халупі, в якій ми живемо ось уже вісім років.

— І в церквах,— сказав він.

— Добре, і в церквах,— згодилась я.

— Не забудь ще кладовищ.

— Кладовищ я не забуду, але ніколи, навіть коли ми подорожували, ти не цікавився культурою.

— Культурою,— сказав він.— А ти можеш сказати мені, що це таке? Ні, культура мене не цікавить. Мене цікавлять бог, кладовища, ти, сосисочні, ярмарки та третьорядні готелі.

— Не забудь горілки,— нагадала я.

— Ні, горілки я не забуду, а до цього ще додам кіно, щоб, так би мовити, зробити тобі приємність, ну й музичні автомати .

— І дітей,— сказала я.

— Еге ж, дітей. Я їх дуже люблю, може, навіть більше, ніж ти думаєш; справді, я їх дуже люблю. Але мені майже сорок чотири роки, і я не можу висловити тобі, як я стомився, ти тільки подумай...— сказав він і раптом, подивившись на мене, спитав: — Тобі не холодно? Може, підемо?

— Ні, ні,— заперечила я,— говори, будь ласка, говори.

— Ах, облиш,— сказав він,— краще припинімо цю розмову. Навіщо все це? Не треба сваритися, ти ж мене знаєш, не можеш не знати, і розумієш, що я невдаха, а в моєму віці діоди вже не змінюються. Ніхто ніколи не змінюється. Єдине, до мене виправдує, це те, що я тебе кохаю.

Так,— сказала я,— в цьому немає нічого надзвичай-

ного.

— Може, вже підемо? — спитав він.

— Ні,— сказала я,— побудьмо тут ще трохи. Тобі холодно?

— Ні,— відповів він,— але я хочу піти з тобою до готелю.

— Зараз,— сказала я,— ти ще повинен мені дещо розповісти. Чи ти не хочеш?

— Чого ж, питай,— промовив він.

Я поклала голову йому на груди, помовчала, і ми обоє прислухалися до звуків оркестріонів, вереску тих, що каталися на каруселі, та хрипких уривчастих вигуків закликальни-ків з балаганів.

— Фреде,— сказала я,— як ти, власне, харчуєшся? Ану, відкрий рота. — Я повернула голову, і він відкрив рот; я побачила його червоні запалені ясна, доторкнулась до його зубів і відчула, що вони хитаються. — Пародонтоз,— визначила я,— не пізніш як через рік у тебе буде вставна щелепа.

— Ти так думаєш? — спитав він злякано і, погладивши мене по волоссю, додав: — Ми забули про дітей.

Ми знову помовчали, прислухаючись до гамору, що долинав знадвору, і я сказала:

— Облиш їх, я за них не хвилююся, хоч тільки що хвилювалась. Хай собі спокійно гуляють з цими молодими людьми. З дітьми нічого не станеться. Фреде,— сказала я тихіше й зручніше поклала голову йому на груди,— де ти, власне, живеш?

— У Блоків,— відповів він,— на Ешерштрасе.

— Блоків не знаю,— сказала я.

— Ти не знаєш Блоків? — здивувався він.— Вони жили в батьковому будинку, мали внизу паперовий магазин.

— А, ті,— сказала я.— У нього ще були такі смішні біляві кучері, і він не курив. Ти живеш у них?

— Ось уже місяць. Ми зустрілися в пивниці, і, коли я напився, він узяв мене до себе. Відтоді й живу в них.

— Місця в них вистачає?

Він мовчав. Поруч нас саме відкрився балаган, хтось кілька разів підряд сильно вдарив у трикутник, і хрипкий голос прокричав через розтруб мегас}юна:

Увага, увага, тільки для чоловіків!

— Фреде,— сказала я,— ти не чуєш мене?

— Я все чую. У Блоків місця вистачає. Вони мають тринадцять кімнат.

— Тринадцять кімнат?

— Еге ж,— сказав він,— старий Блок — сторож у цьому будинку, який ось уже три місяці стоїть порожній; будинок належить якомусь англійцеві, здається, його прізвище Стріп-пер, він генерал чи гангстер, чи те й те, а може, й ще щось — достеменно не знаю. Уже три місяці як він поїхав, і Блоки стережуть будинок. Вони повинні доглядати газон, щоб він і взимку мав гарний вигляд; щодня старий Блок обходить їхній величезний сад з якимсь котком для доріжок або машинкою для підстригання газонів, і через кожні три дні до них завозять цілу гору штучних добрив; скажу тобі, цей будинок — просто розкіш: багато ванних кімнат, їх, зда ється, чотири, й інколи мені дозволяють купатися.

Є й бібліотека, і в ній стоять книжки, сила-силенна книжок; і хоч я нічого не тямлю в культурі, а в книжках я щось тямлю, це гарні книжки, чудові книжки, і їх дуже багато; є ще дамський салон, чи як це називається, потім кімната для курців, їдальня, кімната для собаки, нагорі дві спальні, одна для гангстера, чи хто він такий, друга — для його жінки, три кімнати для гостей. Звісно, є в них і кухня, одна, дві, і...

— Перестань, Фреде,— сказала я,— прошу тебе, перестань.

— О ні,— сказав він,— я не перестану. Я ніколи не розповідав тобі про це, кохана, бо не хотів тебе мучити, не хотів, але краще, щоб ти зараз вислухала мене до кінця. Я повинен розповісти про цей будинок, він мені сниться, я напиваюся, щоб забути про нього, але навіть п'яний я не можу його забути; скільки кімнат я нарахував, вісім чи дев'ять — не пам'ятаю. А всього їх тринадцять — ти б тільки бачила, яка в них кімната для собаки. Вона трохи більша за нашу, але не набагато, не хочу бути несправедливим, може, на два квадратні метри більша, лише на два, треба бути справедливим, нема нічого вищого за справедливість. На нашому скромному прапорі ми напишемо слово "справедливість", правда ж, серденько?

— О Фреде,— сказала я,— ти все-таки мучиш мене.

— Я тебе мучу? Ах, ти не хочеш мене зрозуміти. Я й не думав мучити тебе, але мені треба розповісти про цей будинок, справді треба. Собача будка — це пагода, і вона така завбільшки, як бу^Ьети в тих висококультурних квартирах. Крім чотирьох ванних кімнат, у будинку ще кілька душових кабін, яких я не рахував,— я хочу бути справедливим, хочу впитися справедливістю. Я ніколи не вважатиму душову кабіну за кімнату, це було б нечесно, а слово "чесність" ми напишемо на нашому скромному прапорі поряд із словом "справедливість". Та все це ще не найгірше, серденько,— будинок той порожній! О, як милують око великі газони за цими просторими віллами, коли на них грається хоча б одна дитина чи хоча б один собака. Ми влаштуємо для наших собак великі газони, кохана. Але цей будинок

порожній, газонами ніхто не користується, якщо мені буде дозволено вжити тут оце паскудне слово. Спальні — порожні. Кімнати для гостей — порожні, усі кімнати внизу — порожні. Під дахом ще три кімнати, одна — для економки, друга — для куховарки, третя — для слуги, але цього мало: добросерда госпо диня вже скаржилася, що немає кімнати для покоївки і тій тепер доводиться спати в кімнаті для гостей. Ми це врахуємо, кохана, будуючи свій дім, над яким замайорить прапор чесності й справедливості...

Фреде,— сказала я,— я більше не витримаю.

— Витримаєш, ти народила п'ятеро дітей, і ти й це витри маєш. Я повинен договорити до кінця. Зупинитися мені несила; якщо хочеш, можеш іти, хоч я залюбки пробув би з тобою цю ніч, та якщо не хочеш мене слухати,— можеш іти... Ось уже місяць, як я живу в цьому будинку, і колись я таки повинен розповісти тобі про нього, саме тобі, хоч я волів би звільнити тебе від цього. Я хотів пощадити тебе, моє сердень ко, але ти спитала мене, і тепер доведеться тобі вислухати все. Добросерда господиня справді мало не заподіяла собі смерть через те, що бракує кімнати для покоївки. Можеш собі уявити, яка в неї чутлива душа і які турботи її пригнічують. Але тепер господарі у від'їзді, уже три місяці, як вони у від'їзді, і взагалі вони близько дев'яти місяців на рік у від'їзді; старий гангстер, чи хто він такий, власник цього будинку, бачиш, дослідник Данте, один з небагатьох про4)е-сійних дослідників творчості Данте, які ще існують. Один з небагатьох, кого ще сприймають серйозно, точнісінько так, як і нашого єпископа, що тобі, як щирій християнці, сподіва юся, відомо. Дев'ять місяців на рік будинок стоїть пусткою, і весь цей час старий Блок стереже газони й доглядає їх, та так, напевне, й має бути, бо ж немає в світі нічого кращого за доглянутий газон. У кімнаті для собаки не можна натира ти підлогу. І до будинку не дозволяється заходити дітям.

— Увага, увага! — кричав хрипкий голос поруч нас.— Тільки для наших чоловіків — Мануела, найчарівніше створіння під сонцем!

— Фреде,— сказала я тихо,— чому дітям не дозволяється заходити до будинку?

— Дітей не пускають, бо їх не любить господиня. Вона не терпить запаху дітей, і якщо вони були в домі, вона по запаху почує це навіть через дев'ять місяців. Попередником Блока був один інвалід, і якось він дозволив погратися двом своїм онукам — навіть не на газоні, а, як належить, у підвалі. Той чоловік дозволив їм погратися в підвалі, а господиня, вернувшись, виявила це, і він вилетів зі служби. Ось чому Блок такий обережний. Я раз спитав його, чи не дозволить він прийти до мене моїм дітям, і він побілів як крейда. Я маю право жити там, бо я начебто допомагаю йому доглядати газони та стежу за опаленням. Мені відведено комірчину внизу, біля передпокою, це, власне, гардероб; коли я вранці прокидаюсь, то перш за все дивлюся на старовинне полотно когось із голландців; барви, як у давнину, спокійні: там намальовано якусь харчевню. А раз я навіть хотів поцупити одну з картин, у бібліотеці їх висить багато, але ж господарі одразу помітять, та це було б і нечесно щодо Блока.

— Мануела співає про кохання! — вигукував голос десь поруч.

— Блок навіть думає, що господиня — гомосексуалістка.

— Ну, Фреде, може, вже припиниш? Може, підемо до готелю?

— Іще хвилину,— сказав він,— одну хвилину ти ще мусиш послухати мене, я зараз закінчу, і ти знатимеш, де я живу та як живу. Інколи ввечері приходить єпископ. Він єдиний, хто має право заходити в дім; уся література про Данте в його розпорядженні. Блокові доручено дбати про те, щоб єпископові було затишно й тепло, щоб штори були запнуті; уже кілька разів я бачив його там, нашого єпископа: на його обличчі тиха радість, у руці якась книжка, а поруч чайник, записник та олівець. Його водій тим часом сидить з нами внизу, в підвалі, курить люльку й раз у раз виходить подивитися до машини. Коли єпископ збирається

їхати, він дзвонить, водій вискакує надвір, виходить і Блок; єпископ звертається до нього із словами: "Чоловіче добрий" — і дає йому чайові. Оце й усе,— сказав Фред,— тепер, коли хочеш, ми можемо йти. Хочеш?

Я похитала головою, бо говорити не могла: до горла підсту пили сльози. Я так стомилась, а надворі, як і досі, світило сонце, і все, що говорив Фред, здалося мені таким фальши вим, бо в голосі його вчувалася зненависть. А поруч той самий голос гукав у мегафон:

Ще не пізно, панове, побачити Мануелу й почути її, чарівну дівчину, яка розіб'є ваше серце!

Ми почули, що з другого боку хтось зайшов під брезент, фред подивився на мене: відчинялися й зачинялися двері, що ведуть усередину каруселі, увімкнули світло, і раптом там заграв оркестріон. Стало зовсім видно, бо хтось не видний звідси почав піднімати краї брезенту, а в карусельній будці відчинилось віконце; блідий чоловік з видовженим обличчям подивився на нас і сказав:

— Чи не бажають панове прокататися? Перше коло, звичайно, безкоштовно.— Він скинув з голови шапку, і на лоба йому впали пасма білявого чуба; почухавши потилицю, він знову надів шапку і спокійно оглянув мене. Хоча він усміхався, обличчя в нього було сумне. Потім він подивився на фреда і сказав: Ні, вашій дружині, мабуть, не варто.

— Ви так думаєте? — сказав Фред.

— Так, їй не варто.— Він спробував усміхнутись мені, та йому це не вдалося, і він знизав плечима.

Фред подивився на мене. Чоловік зачинив віконце й рушив до нас; обійшовши оркестріон, зупинився перед нами; він був високий, рукава куртки були йому закороткі, його худі мус кулисті руки здавались зовсім білими. Подивившись на мене дуже пильно, він сказав:

— Так, я впевнений, що вашій дружині не варто. Та коли ви хочете ще трохи відпочити, я можу зачекати.

— О ні,— сказала я,— нам треба йти.

Увесь брезент було вже згорнуто, і кілька дітлахів полізли на дерев'яних коней та на лебедів. Ми встали й зійшли вниз. Чоловік зняв шапку, ще раз помахав нам рукою і загукав:

— На все добре вам, на все добре!

— Дякую,— гукнула я у відповідь. Фред не промовив ні слова.

Ми повільно пішли через майдан, де було повно людей, і вже не оглядалися. Міцно притиснувши до себе мою руку, Фред довів мене до Момзенштрасе, ми повільно пройшли через зруйновані квартали, поминули собор і попрямували до готелю. На вулицях, прилеглих до вокзалу, було ще тихо, і сонце світило так само ясно; в його промінні було видно куряву, що здіймалася над поростими бур'яном руїнами.

Зовсім несподівано мене ніби підхопив ритм каруселі, і я відчула, що непритомнію.

Фреде, прошепотіла я,— мені треба лягти або сісти.

Я побачила, що Фред злякався. Він обхопив мене рукою й повів до якогось закутка серед руїн: навколо нас були обгорілі стіни, високі стіни; і на одній з них було написано: "Рентгенівський кабінет ліворуч". Фред провів мене через дірку, де колись були двері, й посадовив на уламок стіни, і я байдуже дивилась, як він скидає з себе пальто. Потім він силоміць поклав мене, підмостивши мені під голову згорнуте пальто. Стіна, на якій я лежала, була гладенька й прохолодна; я намацала руками її край, доторкнулася до кам'яних плиток і прошепотіла:

— Мені не слід було кататися на каруселі, але я так люблю. Мені дуже подобається кататися на каруселі.

— Може, принести тобі що-небудь? — тихо спитав Фред.— Може, кави, ми ж недалеко від вокзалу.

Ні,— сказала я,— тільки побудь зі мною. Зараз я напевне зможу піти до готелю. Тільки не йди від мене, Фреде.

— Добре,— сказав він, поклавши руку мені на лоба.

Я подивилась на зеленувату стіну й розгляділа на ній червону пляму від розбитої в тому місці теракотової статуетки та вислів, якого вже не змогла розібрати, бо в цей час мене закрутило, спершу повільно, потім швидше, причому мої ноги являли собою центр кола, що його описувало моє тіло. Це було як у цирку коли дужий атлет схопить за ноги струнку красуню й крутить її навколо себе.

Спочатку я ще розпізнавала зеленувату стіну з червоною плямою від розбитої статуетки та біле світло, що просочувалося з віконного прорізу навпроти, яке потім почало чергуватися з зеленим, але невдовзі межі стерлися, барви змішались, і перед моїми очима тепер кружляв один яскравий колір — зелено-білий чи, може, я сама кружляла перед ним — цього я вже не могла збагнути. А тоді завдяки шаленій швидкості всі барви злилися в одну і я почала крутитися паралельно з землею в майже безбарвному сяйві. І тільки після того, як рух сповільнився, я побачила, що лежу на тому самому місці, і лише голова, моя голова ще наче крутилась; іноді здавалося, що вона лежить осторонь від тулуба, окремо від нього, а іноді, що вона десь у ногах, і тільки на мить опинялася там де й мала бути, тобто вгорі, на шиї.

Мені здалося, що моя голова крутиться навколо тіла, але ж і цього не могло бути, і я помацала руками підборіддя, відчула його тверду опуклість; та навіть у ті хвилини, коли здавалося, що моя голова лежить

у ногах, я відчувала своє підборіддя. Може, крутились лише очі, цього я не знаю — реальною була тільки нудота; так наче їдка кислота підступила мені до горла, то піднімаючись, ніби ртуть у барометрі, то знову падаючи, щоб потім повільно підніматися. Я заплющувала очі, але й це не допомагало: із заплющеними очима я відчувала, що крутиться не тільки голова, в божевільне крутіння включалися груди й ноги, причому кожна частина тіла описувала своє коло, і виходив якийсь дикий балет, від чого мене ще дужче нудило.

А коли очі були розплющені, я бачила, що стіна переді мною залишається такою самою: шматок пофарбованої зеленуватою фарбою стіни з бордюром шоколадного кольору вгорі, а на світло-зеленому тлі вислів, написаний темно-бру натними літерами,— вислів, якого я не могла розібрати. Літе ри то стискувалися до мікроскопічного шрифту на таблицях окулістів, то розпухали, стаючи огидними темно-брунатними ковбасами, які збільшувались так швидко, що їх уже не можна було охопити поглядом, щоб осягнути зміст і 4юрму потім літери лускалися, розпливались по стіні брунатною плямою, і їх неможливо було прочитати, а в наступну мить знову зменшувалися ставали дрібні, як мушині цятки — але залишались.

Нудота була тим двигуном, який крутив мене, вона була центром цієї каруселі, і я злякалася, зрозумівши раптом, що все ще лежу зовсім нерухомо на тому самому місці, не зрушившись і на сантиметр. Я зрозуміла це, коли нудота на мить попустила: все заспокоїлося, все знову поставало на свої місця — я побачила свої груди, забруднену коричневу шкіру туфлів, і очі мої вп'ялися в напис на стіні, який я нарешті змогла прочитати: "Тобі допоможе лікар, якщо лікареві допоможе БОГ".

Я заплющила очі, а слово "бог" зосталося зі мною: спочатку це був напис, три великі темно-брунатні літери, що стояли перед моїми опущеними повіками, потім літери зникли, і залишилося саме тільки слово; воно, здавалося, входило в мене, падало дедалі глибше і, не

досягнувши дна, раптом зринуло вгору й постало переді мною — не написом а самим словом БОГ.

Бог, здавалося, було єдине, що зосталось мені після того як нудота затопила моє серце, заповнила мої жили, пульсувала в мені, як пульсує кров. Я відчула, що обливаюся холодним потом, і мене охопив смертельний страх... Якусь мить я думала про Фреда, про дітей, бачила обличчя моєї матері, бачила малят — такими, якими, буває, бачу їх у дзеркалі, але все це змила хвиля нудоти; мені стало байдуже до всіх їх, і зі мною не лишилося нічого, крім слова "бог".

Я заплакала й нічого вже не бачила, ні про що не думала — тільки про це єдине слово; воно злилося з гарячими сльозами, що швидко збігали з моїх очей на обличчя. Не відчувши сліз на підборідді й на шиї, я зрозуміла, що лежу тепер на боці; і знову мене закрутило, ще швидше, ніж перед тим, потім я відчула, що лежу зовсім спокійно; я схилилася над уламком стіни й почала блювати у вкритий курявою зелений бур'ян...

Фред підтримував мене за голову, як робив це часто. Тобі полегшало? — спитав він тихо. Полегшало,— відповіла я. Він обережно витер мені губи своєю хусточкою.— Але я така стомлена.

— Ти зможеш тепер поспати,— сказав Фред.— До готелю лише кілька кроків.

Так, поспати,— сказала я.

XI

Жовтуватий колір її обличчя трохи потемнів, і шкіра набула брунатного відтінку; білки очей теж помітно пожовтіли. Я налив їй зельтерської води, вона випила цілу склянку, взяла мою руку й поклала її собі на лоба.

Може, покликати лікаря? — спитав я.

Ні, сказала вона,— тепер мені добре. Це дитина. Вона обурена прокляттями, які ми їй посилали, та бідністю, яка на неї чекає.

Не хоче,— промовив я тихо,— стати майбутнім клієнтом дрогіста й улюбленим братом у єпархії. Та я його любитиму.

Може,— сказала вона,— він стане єпископом, а не просто улюбленим братом, а може, дослідником Данте. Ой, Кете, не жартуй.

— Я не жартую. Хіба ти знаєш, що вийде з твоїх дітей? Може, в них буде жорстоке серце, і вони побудують пагоди для своїх собак і не терпітимуть дитячого запаху. Може, та жінка, яка не терпить дитячого запаху, була п'ятнадцята в сім'ї, що жила в кімнаті, меншій, ніж та, де тепер живе її собака. Може, вона...

Кете раптом замовкла — знадвору почувся сильний шум: гриміло й гуркотіло, як від вибухів. Я підбіг до вікна й розчинив його. Здавалося, злились усі шуми війни: гудіння літаків, гавкіт артилерійських вибухів; небо, що було вже темно-сіре, вкрилося тепер сніжно-білими парашутиками, на яких повільно спускалися великі, розгорнуті червоні прапори, і на них можна було прочитати: "Гума Грісс убереже тебе від наслідків!" Пролетівши повз бані собору, прапори повільно опускалися на дах вокзалу, на вулиці, і подекуди вже залунали радісні вигуки дітей, що спіймали або прапор, або парашутик.

— Що сталося? — спитала Кете, лежачи на ліжку.

— Та нічого,— сказав я,— звичайнісінький рекламний жарт.

Та ось у небі з'явилася ціла ескадрилья літаків; убивчо елегантні, вони проносилися над самісінькими будинками, помахуючи своїми сірими крилами, і гуркіт їхніх моторів, здавалося, цілив у наші серця і

таки влучив у них. Я побачив, що Кете почала тремтіти, підбіг до ліжка й узяв її за руку.

— Боже мій, що ж це таке?

Ми чули, як літаки кружляли над містом, потім вони елегантно полетіли геть, їхнє гудіння ущухло десь за невиди мим обрієм, і все небо над містом покрилося великими черво ними птахами, що дуже повільно спускалися на землю: ці великі гумові птахи вкрили небо, наче клапті вечірньої загра ви; і аж тоді, коли вони спустилися до рівня дахів, ми розгляділи, що це довгошиї лелеки. Вони ширяли в небі, змахуючи ногами, і їхні мляві повислі голови навівали жах: здавалося, що з неба спускається рота повішених. Червоні хмарки з гуми, бридкі й німі, пропливали по сірому вечірньому небу, а з вулиць долинали радісні вигуки дітей.

Кете мовчки стискала мою руку. Я нахилився над нею й поцілував її.

— Фреде,— промовила вона тихо,— я наробила боргів.

— Це не має значення,— сказав я,— я теж роблю борги.

— Багато?

— О, багато. Тепер мені вже ніхто не хоче позичати. Нема нічого важчого, ніж дістати п'ятдесят марок у місті з насе ленням у триста тисяч мешканців. Мене кидає в піт, коли я про це думаю.

— Але ж ти даєш уроки.

— Даю,— сказав я,— але я багато курю.

— І знову п'єш?

— П'ю, але не часто, кохана. Відколи я пішов від вас, я тільки двічі напився по-справжньому. Хіба це багато?

— Це небагато,— сказала вона,— я добре розумію, чому ти п'єш. Але, може, ти спробував би покинути. Це так без глуздо. На війні ти майже не пив.

— На війні все було інакше,— сказав я,— на війні я п'янів з нудьги. Ти навіть не уявляєш собі, але можна сп'яніти і з нудьги: лежиш у ліжку, і в тебе все крутиться

перед очима. Випий-но троє відер теплуватої води — і ти сп'янієш від води так само, як з нудьги. Ти не уявляєш, яка це була нудотна війна. Іноді я думав і про вас; якщо можна було, дзвонив тобі, аби тільки почути твій голос. Було дуже гірко чути твій голос, але вже краще ця гіркота, ніж сп'янін ня з нудьги.

— Ти майже нічого не розповідав мені про війну.

— Не варто, кохана Уяви собі, цілий день біля телес}юну і майже весь час чуєш тільки голоси вищих офіцерів. Ти не можеш собі уявити, які дурні офіцери, що розмовляють по телефону. їхній словниковий запас такий мізерний: я гадаю, вони вживають близько ста двадцяти — ста сорока слів Це надто мало для шести років війни. Щоденно чуєш у трубці вісім годин підряд: "Донесення — уведення в бій — уведення в бій — донесення — уведення в бій — до останьої краплі крові — наказ — зведення — рапорт — уведення в бій — до найостаннішої краплі крові — стояти до кінця — фюрер — тільки не піддаватися". А потім трохи пліток про жінок. Досить тільки уявити собі оті казарми; а я майже три роки був телео}юністом у казармах... О, цю нудоту треба виригува-ти з себе роками. Іноді мені хотілось напитися, та куди підеш, коли скрізь мундири. Ти ж знаєш, мене завжди дратували мундири.

— Знаю,— сказала вона.

— Я знав одного лейтенанта, який читав по телес}юну своїй дівчині вірші Рільке. Я мало не вмер, хоч це вже було щось незвичне. Дехто з офіцерів навіть співав, вони розучували пісні по телес}х)ну, але більшість із них посилали теле-о}юном смерть — вона повзла по дротах, своїми тонкими голосами вони вганяли її в трубку й у вухо якогось іншого офіцера, котрий дбав про те, щоб померло достатнє число людей. Якщо гинуло мало людей, вищі офіцери здебільшого вважали, що операцію проведено погано. Недаремно велич битви вимірюється кількістю вбитих. Ось мертві не були нудні, кохана, і кладовища теж.

Я ліг біля неї, натягнув на себе ковдру. Внизу музиканти настроювали свої інструменти, з бару долинув спів; голос у співака був глухий, але гарний, і його спів перебивав хрипкий і дикий жіночий крик: слів ми не могли розчути, але цей дисгармонійний дует зачаровував ритмом. На вокзалі зупинялися поїзди, і голос диктора тихим дружнім мурмотанням долинав до нас крізь сутінки, які що далі, то густішали й густішали.

— Ти вже не хочеш танцювати?

— Ой, не хочу,— сказала вона,— так добре іноді полежа ти спокійно. А ти подзвонив би пані Редер та спитав, чи все гаразд. І мені хочеться щось попоїсти, Фреде. Але спочатку розкажи мені ще що-небудь. Може, поясниш, чому зі мною одружився ?

— Заради сніданку,— сказав я,— я шукав когось, з ким міг би все життя разом снідати, і вибір мій,— здається, так про це говорять,— упав на тебе. Ти була чудовою партнеркою для сніданку. І мені ніколи не було нудно з тобою. Сподіваюся, що тобі зі мною теж.

— Ні,— сказала вона,— з тобою мені ніколи не було нудно.

— Але тепер, залишившись сама, ти плачеш ночами. Чи не краще було б, якби я вернувся навіть такий?

Вона подивилася на мене й промовчала. Я поцілував її руки, її шию, але вона відвернулася й мовчки дивилась на шпалери. Спів у барі припинився, але заграв оркестр, і ми почули, що внизу танцюють. Я закурив сигарету. Кете все ще дивилася на стіну й мовчала.

— Ти повинна зрозуміти,— сказав я тихо,— я ж не можу покинути тебе саму, якщо ти й справді вагітна. Та не знаю, чи вистачить у мене сили стати таким лагідним, як належить бути. Але я тебе кохаю, сподіваюсь, ти в цьому не сумніваєшся?

— В цьому я не сумніваюся,— сказала вона, не обернувшись,— справді не сумніваюсь.

Я хотів обняти її, взяти за плечі й повернути до себе, але раптом зрозумів, що цього не слід робити.

— Якщо з тобою знову станеться таке, як сьогодні,— сказав я,— ти не повинна бути сама.

— Мені страшно уявити, скільки прокльонів посиплеться на мою голову, коли в будинку довідаються, що я вагітна. Ти не уявляєш, як це жахливо — бути вагітною. Коли я ходила вагітна маленьким, Фреде, пам'ятаєш...

— Пам'ятаю,— сказав я,— це було жахливо: надворі літо, а я не мав ні по^еніга, щоб купити тобі бодай зельтерської води.

— Я збайдужіла до всього,— сказала вона,— мені страшенно подобалося бути справжньою нечупарою. Я плювати хотіла на всіх.

— Якось ти так і зробила.

— Авжеж,— сказала вона,— я плюнула пані Франке під ноги, коли вона спитала мене, на якому я місяці. Це так дратує, коли тебе питають, на якому ти місяці.

— Через те ми не одержали квартири.

— Ні, ми не одержали квартири тому, що ти п'єш.

— Ти справді так думаєш?

— Авжеж, Фреде. Вагітній багато що прощають. О, я була лихою замазурою, і мене неабияк тішило те, що я лиха замазура.

— Було б добре, якби ти повернулась до мене обличчям: я так рідко тебе бачу.

Ет, дай мені спокій,— сказала вона, мені зручніше так лежати. І я все обдумую, що тобі відповісти.

— Не квапся,— сказав я.— Я принесу щось попоїсти й подзвоню. Хочеш чогось випити?

— Ага, принеси, будь ласка, пива, Фреде. І дай мені свою сигарету.

Вона простягла мені руку через плече, я дав їй сигарету й устав. Коли я вийшов, вона все ще лежала обличчям до стіни й курила.

У коридорі стояв гамір, і я почув, як унизу, в залі, повискували танцюристи. Я піймав себе на тому, що, спускаючись сходами, намагаюсь увійти в ритм танцю. Горіла тільки одна лампочка без абажура. Надворі було темно. За столиками в барі сиділо лише кілька чоловік, а за прилавком була вже якась інша жінка, на вигляд старша за господиню. Коли я підійшов ближче, вона зняла окуляри й поклала

газету в калюжку пива. Увібравши в себе розлите пиво, газета побуріла. Жінка підморгнула мені.

— Чи не можете ви принести вечерю до нас у кімнату? — спитав я.— Ми в одинадцятій.

— У кімнату? — перепитала вона. Я кивнув.

Ми цього не робимо, сказала вона,— у нас не заведено подавати в кімнату. Це розбещеність їсти в кімнаті.

— Хіба? — сказав я.— Досі я цього не знав. Але моя дружина хвора.

— Хвора? — здивувалася вона.— Цього ще тільки нам не вистачало! Сподіваюсь, нічого страшного? Не заразне?

— Ні,— сказав я,— моїй дружині просто стало млосно. Вона взяла газету з калюжі пива, труснула нею і спокійно

поклала на батарею. Потім, знизавши плечима, повернулася до мене.

То що ж вам дати? Гарячі страви будуть тільки через годину.

Вона взяла тарілку з підйомника, що був у неї за спиною, І підійшла до скляної вітрини з холодними стравами. Я пішов за нею, взяв дві відбивні, дві фрикадельки й попросив хліба.

— Хліба? — перепитала вона.— Навіщо вам хліб? Візьміть салат, картопляний салат!

— Ми воліли б хліб,— сказав я,— це, мабуть, краще для моєї жінки.

— З жінками, яким погано, не слід ходити по готелях, сказала вона, проте підійшла до підйомника й гукнула в шахту: — Хліба, кілька скибочок хліба!

Знизу відлунило глухо і грізно: "Хліба!" Жінка обернулася.

— Вам доведеться хвилинку зачекати.

— Я хотів би подзвонити,— промовив я.

— Лікареві?

— Ні,— сказав я.

Вона посунула мені телео^юн через прилавок. Перш ніж набрати номер, я попросив:

— Будь ласка, ще два пива й чарку горілки.

Я набрав номер пані Редер, почув гудки й став чекати. Жінка підсунула до мене повну чарку й підійшла з порожнім кухлем до крана, щоб налити пива.

— Алло,— почувся в трубці голос пані Редер,— алло, хто говорить?

— Богнер,— сказав я.

— А, це ви.

— Коли ваша ласка,— сказав я,— погляньте...

— Усе гаразд. Я щойно ходила нагору. Діти дуже веселі, вони ходили з хлопцем і дівчиною. їм навіть купили повітряні кульки. Вони оце щойно вернулись. І червоні лелеки

з прекрасної, справжньої гуми, в натуральну величину.

— Франке вже приїхали?

— Ні, приїдуть вони пізніше, може, навіть завтра вранці.

— То й справді все гаразд?

— Справді,— сказала вона.— Ви можете бути цілком спокійні. Вітайте дружину. Вам до вподоби її нова губна помада?

— Розкіш,— сказав я,— дуже дякую.

— Нема за що,— сказала вона,— до побачення.

Я відповів: "До побачення",— поклав трубку й випив горілку, дивлячись, як повільно наливається пиво в другий кухоль. Підйомник почав підніматися, немовби щось буркочучи, і з'явилася тарілка з чотирма скибочками білого хліба.

Спершу я пішов нагору з двома кухлями й поставив їх на стілець біля ліжка Кете. Вона все ще лежала, втупившись у шпалери. Я сказав:

— Удома все гаразд, наші діти граються з отими лелеками.

Кете тільки кивнула головою й нічого не відповіла.

Коли я приніс тарілку з їжею, вона все ще лежала, втупившись поглядом у стіну, але один з кухлів був наполовину випитий.

— Я так хочу пити,— сказала вона.

— То й пий.— Я сів біля неї на ліжко. Вона взяла зі своєї сумочки дві чисті серветки, накрила ними стілець, і ми їли м'ясо та хліб, розкладені на чистих серветках, і запивали пивом.

— Я ще не наїлася, Фреде.— Вона подивилась на мене і всміхнулася. — Тепер я й сама не знаю, чому їм так багато: чи тому, що знаю про свою вагітність, чи тому, що й справді голодна.

— їж на здоров'я,— сказав я,— що тобі ще принести?

— Ще одну фрикадельку,— сказала вона,— огірок і кухоль пива. Цього кухля віднеси.

Вона допила пиво й дала мені кухоль. Я знову спустився в бар, і поки жінка за прилавком наливала кухоль, випив ще чарку горілки. Жінка подивилася на мене приязніше, ніж перед цим, поклала фрикадельку й огірок на тарілку й підсунула її до мене через мокрий прилавок. Надворі вже зовсім стемніло. У барі майже нікого не було, та з танцювального залу долинав гамір. Після того як я заплатив, у мене залишилися ще дві марки.

— Ви завтра вранці підете? спитала жінка.

— Так,— сказав я.

— Тоді краще заплатіть за кімнату зараз.

— Я вже заплатив.

— Ага,— сказала вона,— тоді будьте ласкаві принести кухлі й тарілки завчасно. Ми щодо цього маємо гіркий досвід. Правда ж, ви принесете?

— Принесу,— сказав я.

Кете лежала на спині й курила.

— Тут розкішно,— сказала вона, коли я сів біля неї.— Чудова ідея — піти до готелю. Ми вже давно не були в готелі. Це дорого?

— Вісім марок!

— Хіба в тебе ще лишилося стільки грошей?

— Я вже заплатив. У мене залишилося тільки дві марки.

Вона взяла свою сумочку, витрусила на ковдру все, що в ній було: зубну щітку, мильницю, губну помаду. З усього цього ми видобули ще чотири марки — рештки тих грошей, які я дав їй, коли ми гуляли.

Ого,— сказав я,— з цими грішми ми ще можемо піти

поснідати.

Я знаю одну симпатичну закусочну, де можна посніда-

ти сказала вона.— Одразу за тунелем; коли йти звідси, то

ліворуч.

Я подивився на неї.

Там гарно, дуже мила дівчина і старий чоловік. Ще

й кава смачна. То в них я заборгувала.

І там був недоумкуватий хлопчик? — спитав я.

Вийнявши з рота сигарету, вона подивилась на мене:

— Ти туди часто ходиш?

— Ні, сьогодні вранці я був там уперше. Підемо туди завтра?

— Підемо,— сказала вона і знову повернулася на другий бік, до вікна, спиною до мене. Я хотів подати їй тарілку й пиво, але вона сказала: — Постав там, я поїм пізніше.

Я сидів біля неї, хоч вона відвернулась від мене, і посьорбував пиво. На вокзалі було тихо. За вокзалом над багатоповерховим будинком я побачив неонові обриси великої коньячної пляшки; вона завжди висить там на небі, і в її товстому череві видно силует чоловіка, який щось п'є. А по фронтону багатоповерхового будинку пробігають рядки реклами, які весь час змінюються: вогненні літери вискакують і вискакують з порожнечі. Я повільно читав: НЕ МУЧ СЕБЕ — вилетіло з темряви. Потім кілька секунд не було нічого, і мене охопило дивне почуття чекання. В ПОХМІЛЛІ НЕ СИДИ — з'явилося знову й зникло в порожнечі, і знову кілька секунд не було нічого, а потім раптом засвітилися всі літери: ПИЙ ДОЛОРІН — і три, чотири рази підряд у порожнечі спалахували червоні слова: ПИЙ ДОЛОРІН. Слідом випливло: ПО ДОЛОРІН ПІДИ, а потім з'явились отруйно-жовті літери: СВОЇМ ДРОГІСТАМ ДОВІРЯЙ ЗАВЖДИ!

— Фреде,— сказала раптом Кете,— мені здається, якщо ми говоритимем про те, що тебе цікавить, у нас нічого не вийде. Тому я не хочу про це говорити. Ти сам маєш вирішити, що тобі робити, та навіть якщо я вагітна, я не хочу, щоб ти, вернувшись додому, знову бурчав і

бив дітей, знаючи, що вони ні в чому не винуваті. Цього я не хочу. А незабаром ми почнемо кричати одне на одного. Цього я теж не хочу. Але й приходити до тебе я більше не можу.

Вона все ще лежала, повернувшись до мене спиною, і ми обоє втупилися у світляний напис на фронтоні багатоповерхового будинку, який змінювався тепер усе частіше й усе несподіваніше; всіма кольорами виписувався в нічній темряві заклик: СВОЇМ ДРОГІСТАМ ДОВІРЯЙ ЗАВЖДИ!

— Ти чуєш?

— Так,— сказав я,— чую. Чому ти не можеш більше при-ї ходити до мене?

— Тому що я не повія. Я нічого не маю проти повій Фреде, але я не повія. Мені неприємно приходити до тебе й бути з тобою то в парадному зруйнованого будинку, то в полі, а потім вертатися додому. В мене завжди буває таке відчуття, наче ти забувся тицьнути мені в руку п'ять чи десять марок перед тим, як я сяду в трамвай. Не знаю вже, скільки таким жінкам дають за це.

— Думаю, вони їм дають набагато менше.— Я допив пиво і, повернувшись до стіни, подивився на зеленуваті шпалери з візерунком у 4юрмі серця.— Отже, ми розлучаємося.

— Еге ж,— сказала вона,— гадаю, так буде краще. Не в моїй натурі тебе силувати, Фреде, ти ж мене знаєш, але гадаю, що буде краще, коли ми розлучимося. Діти нічого більше не розуміють — правда, вони мені вірять, коли я кажу, що ти хворий, але під хворобою вони розуміють щось зовсім інше. Крім того, на них впливає все оте базікання в будинку. Діти дорослішають, Фреде. Буває так багато непорозумінь. Дехто навіть думає, що ти зв'язався з іншою жінкою. А в тебе ж нема нікого, Фреде?

Ми все ще лежали, повернувшись спинами одне до одного, і ця розмова звучала так, наче ми зверталися до когось третього.

— Ні,— сказав я,— ніякої іншої жінки в мене немає, і ти це знаєш.

— Про таке ніколи не можна знати напевне,— сказала вона,— інколи я сумнівалася, бо не знала, де ти живеш.

— У мене нікого немає,— відповів я,— я ще ніколи тебе не обманював, ти ж знаєш.

Вона, здавалося, задумалась.

— Так,— промовила вона,— думаю, ти мене ще ніколи не обманював. Принаймні я такого не пам'ятаю.

— От бачиш.— Я відпив ковток пива з її кухля, який стояв на стільці поруч мене.

— Власне кажучи, тобі зовсім непогано,— провадила вона далі,— ти п'єш, розгулюєш, коли хочеш, по кладовищах, і як

тільки ти подзвониш, я одразу ж приходжу, коли тобі цього заманеться, а ввечері ти спиш собі в отого дослідника Данте.

Я не так уже й часто ночую в Блока. Здебільшого

я знаходжу притулок деінде, а цей будинок я терпіти не МОжу. Він занадто великий, порожній і гарний, і все в ньому таке вишукане. Я не люблю цих вишукано вмебльованих будинків.

Я повернувся на другий бік і подивився поверх її спини на світляний напис угорі, на фронтоні багатоповерхового будинку, але там усе ще були ті самі слова: СВОЇМ ДРОГІСТАМ ДОВІРЯЙ ЗАВЖДИ!

Цей заклик світився цілу ніч, раз у раз спалахував усіма кольорами спектру. Ми довго лежали й мовчки курили. Потім я встав з ліжка і зсунув фіранки, але напис було видно й крізь тонку тканину.

Кете дуже здивувала мене. Вона ще ніколи не розмовляла зі мною так. Я поклав руку їй на плече й нічого не сказав. Лежачи до мене спиною, вона відкрила сумочку, і я почув, як клацнула її запальничка, а потім побачив, як там, де вона лежить, піднімається до стелі дим.

— Погасити світло? — спитав я.

— Ага, так буде краще.

Я встав, вимкнув світло і знов ліг поруч неї. Вона повернулась на спину, і я злякався, коли, шукаючи рукою її плече, раптом доторкнувся до обличчя Кете,— воно було мокре від сліз. Я не міг промовити ні слова, забрав свою руку з плеча, знайшов під ковдрою її маленьку сильну руку й міцно стиснув. Я був радий, що вона не висмикнула її з моєї.

— Хай йому чорт,— сказала вона в темряві,— кожний чоловік, коли він одружується, повинен знати, що робить.

— Я зроблю все,— сказав я,— справді все, щоб ми одержали квартиру.

— Перестань, бога ради,— сказала вона, і це прозвучало так, наче вона сміялася,— йдеться зовсім не про квартиру. Невже ти й справді думаєш, що йдеться про це?

Я підвівся, щоб заглянути їй в обличчя.

Руку її я відпустив і побачив бліде обличчя, побачив вузьку білу смужку проділу, яка так часто давала мені забуття, а коли на фронтоні багатоповерхового будинку спалахнув напис, я виразно побачив її обличчя, залите зеленим світлом: вона справді всміхалась. Я знову ліг на бік, і тепер вона сама знайшла мою руку й міцно потиснула її.

— Ти й справді думаєш, що йдеться не про це?

— Ні,— сказала вона дуже категорично,— ні, ні. Будь же чесним, Фреде. Якби я раптом прийшла до тебе і сказала, що в мене с квартира, ти б злякався чи зрадів?

— Зрадів би,— відповів я одразу.

— Ти зрадів би за нас.

— Ні, я зрадів би тому, що можу вернутися до вас. І як ти тільки можеш думати...

Стало зовсім темно. Ми знов лежали спиною одне до одного, і я іноді повертався, щоб глянути, чи Кете не повернулась до мене обличчям, але вона майже півгодини лежала, втупившись у вікно, й нічого не казала, і коли я повертався, то бачив, як спалахував напис на фронтоні багатоповерхового будинку: СВОЇМ ДРОГІСТЛМ ДОВІРЯЙ ЗАВЖДИ!

Від вокзалу долинало приязне мурмотання диктора, з бару — танцювальний гомін, а Кете мовчала. Мені було важко заговорити знову, але я раптом сказав:

— Може, ти хоч поїси?

— Ага,— сказала вона,— дай мені, будь ласка, тарілку і ввімкни світло.

Я встав, увімкнув світло і знов ліг спиною до неї; я чув, як вона їла огірок та фрикадельку. Я подав їй ще кухоль пива, вона сказала: "Дякую",— і я почув, як вона пила. Я повернувся на спину й поклав руку їй на плече.

— Для мене це справді нестерпно, Фреде,— сказала вона тихо, і я був радий, що вона знов заговорила:

— Я тебе добре розумію, може, аж надто добре. Мені знайомі твої почуття, і я знаю, як приємно часом вивалятися в багні. Це почуття мені знайоме, і, може, було б краще, якби ти мав жінку, якій цього не зрозуміти. Але ти забуваєш про дітей — у нас є діти, вони ростуть, і таке життя нестерпне для мене через дітей. Ти знаєш, як усе було, коли ми обоє почали пити. Ти ж сам просив мене, щоб я покинула.

— Це було справді жахливо, коли ми приходили додому і діти здогадувалися про все з запаху. Л в тому, що й ти почала пити, винен тільки я.

— Мене зовсім не цікавить, хто в чому винний.— Вона поставила тарілку іі відпила ковток пива.— Я не знаю й ніколи не знатиму, Фреде, в чому ти винний і в чому не винний. Не хочу ображати тебе, Фреде, але я тобі заздрю.

— Ти мені заздриш?

— Еге ж, я тобі заздрю, бо не ти вагітний. Ти можеш просто накивати п'ятами, і я б це навіть зрозуміла. Ти гуляєш, годинами ходиш по кладовищах, упиваєшся своєю тугою, коли в тебе немає грошей, щоб упитися горілкою. Ти впиваєшся тугою, породженою тим, що ти не з нами. Я знаю, ти любиш дітей, та й мене, ти любиш нас дуже, але ніколи не замислюєшся над тим, що становище, таке для тебе нестерпне, від якого ти втікаєш, повільно вбиває нас, бо ти не з нами. І ніколи ти не

подумав про те, що молитва — це єдине, що могло б іще допомогти. Ти ніколи не молишся, правда ж?

— Дуже рідко,— сказав я,— я не можу молитися.

— Це видно, Фреде, й по тобі: ти постарів, на вигляд ти зовсім старий, достоту старий нещасний парубок. Вряди-годи спати зі своєю жінкою ще не означає бути одруженим. Під час війни ти якось сказав мені, що вважав би за краще жити зі мною в брудному підвалі, ніж бути солдатом. Коли ти писав це, ти вже не був юнаком, мав тридцять шість років. Іноді я все-таки думаю, що війна тебе зломила. Колись ти був інакший.

Я дуже стомився, і мене засмучувало все, що вона говорила, бо я знав, що вона каже правду. Хотів спитати її, чи вона ще кохає мене, але я побоявся, що це звучатиме безглуздо. Досі я ніколи не боявся, що те чи інше слово прозвучить безглуздо, я говорив їй усе, що спадало на думку. А тепер я так і не спитав, чи вона ще кохає мене.

— Може бути,— сказав я стомлено,— що на війні я дещо й розгубив. Майже весь час я думаю, Кете, про смерть і від цього просто божеволію. На війні було багато мертвих, яких я ніколи не бачив, про яких я тільки чув. Байдужі голоси називали по телео^юну цифри, але за цими цифрами стояли мертві. Я намагався їх собі уявити, і це мені вдавалося: скажімо, триста мертвих — це ціла гора. А раз я навіть пробув три тижні на так званому фронті. Я побачив, який вигляд мають мертві. Іноді мені доводилося виходити вночі, щоб лагодити кабель, і в темряві я часто натикався на мерців. Було так темно, що я не міг нічого розглядіти, абсолютно нічого. Усе було чорне-пречорне, і я повз уздовж кабеля, тримаючись за нього рукою, поки не знаходив місце розриву. Сидячи навпочіпки, я лагодив кабель, умикав контрольний прилад і припадав до землі, коли злітала ракета чи стріляла гармата, в темряві я розмовляв з кимось, хто сидів у сховищі за тридцять-сорок метрів від мене, та було це, скажу тобі, далеко, ой як далеко — ще далі, ніж від бога до нас.

— Бог не так уже й далеко,— промовила вона тихо.

— А той чоловік був дуже далеко,— сказав я.— За мільйони кілометрів від мене звучав його голос, і я з ним розмовляв, щоб перевірити, чи є зв'язок. Потім я повільно, тримаючись рукою за кабель, повз назад і знову натикався в темряві на мерців, а іноді зупинявся й лежав біля них. Одного разу — ці лу ніч. Думали, що я вбитий, шукали мене, потім облишили пошуки, а я цілу ніч пролежав з мерцями, яких не бачив, а тільки відчував; я лежав біля них, сам не знаю чому, і не помічав, як минає час. Коли наші нарешті знайшли мене, вони подумали, що я п'яний. А коли я вернувся до живих, то знов занудьгував,— ти собі не уявляєш, як нудно з більшістю людей, а з мертвими — чудово.

— Ти жахливий, Фреде,— сказала вона, але руки моєї не відпустила. — Дай мені сигарету.

Я дістав з кишені пачку, дав їй сигарету, витер сірника й нахилився, щоб побачити її обличчя. Мені здалося, що на вигляд вона помолодшала, поздоровішала і що обличчя в неї вже не таке жовте.

— Тебе вже не нудить? — спитав я.

— Ні,— сказала вона,— зовсім не нудить. Мені тепер добре. Але я боюся тебе, справді боюся.

— Тобі нема чого боятися. І не війна мене зломила. Усе було б так само — мені просто нудно. Якби ти знала, що мені доводиться чути цілий божий день! Майже сама пуста балаканина.

— Тобі треба молитися,— сказала вона,— так-так, молитися. Це єдине, що не може надокучити.

— Молися ти за мене,— сказав я,— колись я міг молитися, а тепер так щиро не можу.

— Треба себе примушувати. Ти повинен бути наполегливим, починати знову й знову. А пити недобре.

— Коли я п'яний, то іноді в мене виходить молитва.

— Це недобре, Фреде. Молитися треба тверезому. Це так, наче ти стоїш перед підйомником і боїшся стрибнути в нього; тобі доведеться набратися духу, та потім ти враз опинишся в підйомнику, і він винесе тебе нагору. Я це виразно відчуваю, Фреде, коли лежу вночі без сну, ніби сповита тишею, що нарешті залягла навкруг, і плачу; тоді я часто відчуваю, що мета близько. До всього іншого стаю байдужа — до квартири, і до бруду, і до бідності, не беру близько до серця навіть того, що тебе немає. Довго так тривати не може, Фреде, ну, ще тридцять, сорок років, і стільки часу ми повинні витримати. І я гадаю, ми повинні все це витримати разом. Фреде, ти обманюєш себе, ти мрієш, а мріяти небезпечно. Я могла б зрозуміти, якби ти пішов від нас заради якоїсь жінки. Для мене це було б жахливо, набагато жахливіше, ніж тепер, але я могла б зрозуміти. Я могла б зрозуміти, якби ти, Фреде, покинув нас заради тієї дівчини з закусочної.

. Будь ласка,— сказав я,— не говори про це.

Але ж ти пішов мріяти, а це недобре. Тобі приємно

дивитися на ту молоденьку дівчину з закусочної, правда

— Так, мені приємно на неї дивитися. Мені дуже приємно на неї дивитися. Я часто ходитиму до неї, але ніколи не подумаю заради неї покинути тебе. Вона дуже побожна.

— Побожна? Звідки ти знаєш?

— Бо я бачив її в церкві. Я бачив тільки, як вона стояла навколішки і як її благословили, я був у церкві якихось три хвилини, а вона стояла

навколішки з недоумкуватим хлопчиком, і священик поблагословив їх обох. Але я зрозумів, яка вона побожна, зрозумів це з її рухів. Я пішов за нею, бо вона зворушила моє серце.

— Що вона зробила?

— Вона зворушила моє серце,— сказав я.

— І я також зворушила твоє серце?

— Ти не зворушила мого серця, ти його перевернула. Я тоді справді занедужав. Я був уже не такий молодий,— сказав я,— мені мало незабаром виповнитися тридцять, але ти перевернула моє серце. Здається, це так називається. Я тебе дуже кохаю.

— І ще якісь жінки зворушували твоє серце?

— Еге ж,— сказав я,— їх було чимало. Були жінки, котрі зворушували моє серце. Цей вислів, до речі, мені не подобається, але кращого я не знаю. Ніжно зворушували — ось як сказав би я. Одного разу в Берліні я побачив жінку, яка зворушила моє серце. Я стояв у поїзді біля вікна, і раптом з другого боку платс}юрми підійшов якийсь поїзд; одне з вікон опинилося навпроти мого, скло там зовсім спітніло, його опустили — і я побачив обличчя жінки, яка одразу зворушила моє серце. Вона була дуже смуглява й висока, і я всміхнувся їй. Та ось мій поїзд рушив, я висунувся з вікна й махав їй доти, поки було її видно. Я ніколи більше не зустрічав тієї жінки, та й не хотів би зустріти.

— Але ж вона зворушила твоє серце. Розкажи мені про всі випадки, коли жінки тебе зворушували, Фреде. І вона тобі також махала рукою, ота жінка, що зворушила твоє серце?

— Так,— сказав я,— вона так само махала мені рукою. Треба подумати, тоді я напевне пригадаю й інших. Я добре запам'ятовую обличчя.

— Ну що ж,— сказала вона,— подумай, Фреде.

— Мене часто зворушують діти,— сказав я,— і, до речі, старі чоловіки, й старі жінки теж.

А я тільки перевернула твоє серце?

— І зворушила теж,— відповів я.— Ой кохана, не примушуй мене стільки разів вимовляти ці слова. Думаючи про тебе, я часто бачу в думці, як ти спускаєшся сходами й ідеш сама-самісінька по місту, як робиш покупки й годуєш маленького. Тоді й виникає таке почуття.

— Але ж та дівчина з закусочної зовсім близько.

— Може, коли я зустріну її знову, все буде інакше.

— Може,— сказала вона.— Хочеш іще пива?

— Хочу,— відповів я. Вона подала мені кухоль, і я випив до дна. Потім я встав, увімкнув світло, зібрав порожні кухлі й тарілки і поніс їх униз. Біля прилавка стояло двоє юнаків; коли я ставив порожні кухлі й тарілки на прилавок, вони усміхнулися мені. Тепер за прилавком знову була господиня з білим гладеньким, зовсім без пор, обличчям. Вона кивнула мені, і я одразу пішов знову нагору. Коли я ввійшов до кімнати, Кете подивилася на мене й усміхнулась.

Я вимкнув світло, роздягнувся в темряві й ліг у ліжко.

— Ще тільки десята,— сказав я.

— От і чудово,— промовила вона,— ми можемо спати майже дев'ять годин.

— А скільки пробуде з дітьми отой юнак?

— Десь до восьмої.

— Ми ж хотіли іще разом поснідати,— сказав я.

— Нас розбудять?

— Ні, я сам прокинуся.

— Я втомилась, Фреде,— сказала вона,— але розкажи мені ще що-небудь. Може, згадаєш іще якісь історії-, коли твоє серце зворушувалось?

— Може, щось пригадаю,— сказав я.

— Постарайся,— сказала вона.— Взагалі ти гарний хлопець, але іноді мені хочеться тебе побити. Я тебе кохаю.

— Я радий, що ти мені це сказала. Я боявся спитати тебе.

— Раніше ми через кожні три хвилини питали про це одне одного.

— І так було багато років.

— Атож, багато років,— підтвердила вона.

— Ну, розповідай,— сказала вона, знову взяла мою руку й міцно стиснула.

— Про жінок? — спитав я.

— Ні,— відповіла вона,— краще про чоловіків, або про дітей, або про старих жінок. Мені трохи не по собі, коли заходить мова про молодих жінок.

Тобі нема чого боятися,— сказав я, нахилився до неї

й поцілував її в уста, а коли ліг знову, мій погляд упав на вулицю, і я побачив світляний напис: СВОЇМ ДРОГІСТАМ ДОВІРЯЙ ЗАВЖДИ!

Розповідай,— попросила вона.

— В Італії,— сказав я,— дуже багато людей зворушило мене. Чоловіки, жінки — молоді й старі, а також діти. Навіть багаті жінки. І навіть багаті чоловіки.

— А ти ж недавно говорив, що люди нудні.

— Я почуваю себе зовсім інакше, набагато краще, відколи знаю, що ти іще кохаєш мене. Ти наговорила мені жахливих речей.

— Я не забираю своїх слів назад. Тепер ми трохи граємо, Фреде. Не забувай, що ми граємо. А про серйозне ще буде мова. Я не забираю нічого назад, і те, що я тебе кохаю, не має ніякого значення. Ти так само любиш дітей, а зовсім не дбаєш про них.

— Ага, знаю,— сказав я,— с4юрмулювала мені це досить чітко. А тепер, будь ласка, вибирай: чоловіка, жінку чи дитину і з якої країни?

— Голландія,— назвала вона,— чоловік-голландець.

— Ну й капосна ти,— сказав я,— дуже важко знайти голландця, який зворушив би твоє серце. Та хоч ти й капосна, а на війні я справді бачив одного голландця, який зворушив моє серце, й до того ж багатого. А втім, тоді він уже не був багатий. Я проїжджав через Роттердам — це було перше зруйноване місто, яке я бачив; дивно, але я тепер дійшов до того, що незруйноване місто пригнічує мене, а тоді я був зовсім розгублений, я дивився на людей, дивився на руїни...

Відчувши, що її рука, яка тримала мою руку, злегка роз-тислась, я нахилився над нею й побачив, що вона спить; уві сні її обличчя стає гордовитим, якимсь відчуженим, рот трохи розтуляється і набуває сумовитого виразу. Я знову ліг викурив іще одну сигарету й довго лежав у темряві, думаючи про все на світі. Я спробував молитися, але не зміг. Якусь мить я роздумував, може, мені зійти ще раз униз та потанцювати з якоюсь дівчиною із шоколадної фабрики, випити ще чарку горілки й трохи пограти на автоматі, які тепер уже напевне вільні. Але я зостався. Щоразу, коли на фронтоні багатоповерхового будинку спалахував напис, він освітлював зеленуваті шпалери з візерунком у 4юрмі серця, на стіну падала тінь від лампи, і можна було розпізнати візерунок на вовняних ковдрах: ведмеді, що грають у м'яча, які набули вигляду людей, що грають у м'яча, чи то пак атлетів з бичачими шиями, що перекидаються великими мильними бульками. А останнє, що я побачив перед тим, як заснув, був напис угорі: СВОЇМ ДРОГІСТАМ ДОВІРЯЙ ЗАВЖДИ!

XII

Коли я прокинулась, було ще темно. Я спала міцно й почувалася тепер дуже добре. Фред іще спав, повернувшись до стіни, і я бачила тільки його худу шию. Я встала, відсунула фіранку й побачила над вокзалом блідо-сіре світанкове небо. Освітлені поїзди підходили до перону, приязний голос диктора долинав до готелю з-за руїн, чулося глухе чахкання поїздів. У будинку було тихо. Я відчула, що голодна. Покинувши вікно відчиненим, я знов лягла в ліжко і стала чекати. Але мене вже обіймав неспокій: я думала про дітей, нудилась по них і не

знала, котра година. Оскільки Фред спав, то ще не було пів на сьому; він завжди прокидається о пів на сьому. В мене ще був час. Я знову встала, накинула пальто, взула туфлі й тихо обійшла навколо ліжка. Обережно відчинивши двері, я пішла напівтемним брудним коридором шукати туалет і нарешті знайшла його в неосвітленому кутку, де тхнуло смородом. Коли я вернулася, Фред іще спав. Мені було видно освітлені вокзальні годинники з жовтуватим блискучим склом, але розглядіти, котра година, я не могла. На фронтоні багатоповерхового будинку спалахнув напис, що різко проступав у сірих сутінках: СВОЇМ ДРОГІСТАМ ДОВІРЯЙ ЗАВЖДИ!

Намагаючись не шуміти, я обережно вмилась, одяглася і, оглянувшись, побачила, що Фред дивився на мене; він лежав примруживши, потім закурив сигарету й промовив: Доброго ранку.

— Доброго ранку,— сказала я. Тебе вже не нудить?

Аніскілечки,— сказала я,— мені зовсім добре.

— Чудово,— сказав він,— можеш не поспішати.

— Мені треба йти, Фреде,— сказала я,— в мене душа не на місці.

— Хіба ми не поснідаємо разом?

— Ні,— сказала я.

Сирена на шоколадній фабриці голосно завила, різкий гудок тричі розітнув ранкову тишу. Сидячи скраю на ліжку й застібаючи туфлі, я відчула, як Фред запустив пальці в моє волосся. Ніжно перебираючи його, він сказав:

Якщо все, що ти вчора казала, правда, то, виходить,

я не скоро тебе побачу; може, ми хоча б кави разом вип'ємо?

Я мовчки підняла блискавку на спідниці, застебнула блузку, підійшла до дзеркала й почала причісуватись. Я не бачила себе в дзеркалі, але, причісуючись, відчувала, як калатає в мене серце. Аж тепер я усвідомила те, що сказала вчора, але забрати свої слова назад не хотіла. Досі я була впевнена, що він вернеться, але тепер засумнівалась. Я чула, як він підвівся, бачила в дзеркалі, як він стоїть біля ліжка, і мені впало в око, який він занедбаний. Він спав у сорочці, в якій ходить удень, чуб у нього був скуйовджений, і коли він надівав штани, його обличчя набрало похмурого виразу. Машинально я ще водила гребінцем по волоссю. На саму думку що він нас і справді покине,— я ніколи серйозно не думала про можливість такого і тільки тепер уявила собі це,— моє серце завмерло, потім знову сильно забилося й знову завмерло. Я уважно спостерігала за ним: як він, тримаючи сигарету в зубах, із знудженим виглядом застібав свої зім'яті штани, як затягнув ремінь, надів шкарпетки і взув черевики, а потім, зітхаючи, зупинився, провів руками по лобу, по бровах, і я не могла зрозуміти, як я прожила з ним п'ятна дцять років: він був мені чужий — цей нудьгуючий, байду жий чоловік, який сів оце на ліжко й опустив голову на руки Дивлячись у дзеркало, я подумала про обіцяне нам інше життя, в якому не буде шлюбу: те життя без шлюбу, без заспаних чоловіків, які, тільки-но прокинувшись, хапаються за сигарети, має бути прекрасним. Я відірвала свій погляд від дзеркала, зашпилила волосся й підійшла до вікна. Стало видніше, небо над вокзалом було вже світло-сіре; я це бачила але до моєї свідомості нічого не доходило: я все ще мріяла про обіцяне нам життя без шлюбу і, вловивши.ритм літургійного співу, побачила, що поруч мене лежать чоловіки, з якими я не одружена і про яких знала, що вони не хочуть володіти мною.

— Можна взяти твою зубну щітку? — спитав Фред, стоя чи біля умивальника.

Я подивилась на нього, сказала нерішуче: "Так",— і аж тепер раптом опам'яталася.

— Господи,— вихопилося в мене,— скинь хоч сорочку, коли вмиваєшся.

— Ет, навіщо! — відповів він, загнув комір сорочки всередину й провів вологим рушником по обличчю, по потилиці та по шиї; байдужість, що виявлялася в цих рухах, дратувала мене.

— Я довірятиму дрогістам,— сказав він,— куплю надійну зубну щітку. Взагалі цілком довіряймося дрогістам.

— Фреде,— гостро сказала я,— і ти можеш іще жартувати? Я й гадки не мала, що вранці у тебе такий добрий настрій.

— У мене не такий уже й добрий настрій,— сказав він,— але й не дуже поганий, хоча й прикро, що ми ще не поснідали, навіть не випили кави.

— О, я знаю тебе,— сказала я,— тобі тільки й треба, щоб хтось зворушив твоє серце.

Він причісувався моїм гребінцем і, почувши це, зупинився, повернув голову й подивився на мене.

— Я запросив тебе поснідати, кохана,— промовив він лагідно,— і ти мені ще нічого не відповіла.

Він знову відвернувся і, причісуючись далі, сказав у дзеркало:

— Ті десять марок я зможу віддати тобі тільки на тому тижні

— Облиш, бога ради,— сказала я,— ти зовсім не повинен віддавати мені всі свої гроші.

— Але я так хочу,— відповів він,— і прошу тебе взяти їх.

— Дякую, Фреде,— сказала я,— я справді вдячна тобі. Та якщо ми хочемо поснідати, то вже пора.

— Отже, ти йдеш зі мною?

— Іду.

— От і чудово.

Він засунув краватку під комір, зав'язав її й підійшов до ліжка, щоб узяти піджак.

— Я вернуся,— сказав він раптом різко,— неодмінно вернуся, вернуся до вас, але я не хочу, щоб мене силували до того, що я сам зроблю охоче.

— Фреде,— відповіла я,— мені здається, що про це вже нічого говорити.

— Так,— промовив він,— твоя правда. Добре було б знову зустріти тебе в тому житті, де я міг би кохати тебе, кохати так само, як тепер, не одружуючись з тобою.

— Я щойно про це думала,— сказала я тихо і вже не змогла стримати сліз.

Він швидко обійшов навколо ліжка, наблизився до мене, обняв мене, і я почула, як він, спершись підборіддям мені в голову, промовив:

— А було б добре знов зустріти тебе там. Сподіваюсь, ти не злякаєшся, якщо я й там з'явлюсь.

— Ох, Фреде,— сказала я,— подумай про дітей.

— Я думаю про них,— сказав він,— кожного дня я про цих думаю. Ти хоч поцілуй мене.

Я підвела голову й поцілувала його.

Він випустив мене з обіймів, допоміг мені надягнути пальто, і, поки він одягався, я склала всі наші речі в свою сумочку.

— Щасливіші ті,— сказав він,— що не кохались, коли брали шлюб. Це жахливо — кохатись і взяти шлюб.

— Можливо, й твоя правда,— сказала я.

У коридорі було ще темно і тхнуло від кутка, де був туалет. Ресторану ще не відчинили, внизу нікого не було, всі двері виявились замкнуті, і Фред повісив ключа на довгий цвях біля входу до ресторану.

На вулиці було повно дівчат, що йшли на шоколадну фабрику; мене здивував веселий вираз їхніх облич, більшість із них ішли під руку й сміялися, дивлячись одна на одну.

Коли ми входили до закусочної, годинник на соборі пробив три чверті на сьому. Дівчина стояла до нас спиною й поралася коло кавоварки. Тільки один столик був вільний. Недоумкуватий сидів біля грубки і смоктав свій льодяник на паличці. Було тепло й димно. Обернувшись, дівчина всміхнулася мені й сказала "о", потім подивилася на Фрсда, знову на мене, усміхнулась і побігла до вільного столика, щоб стерти з нього. Фред замовив каву, булочки й масло.

Ми сіли, і мені було приємно бачити, що вона справді рада: коли вона ставила нам тарілки, від старання у неї аж вуха порожевіли. Але в мене було неспокійно на душі, я весь час думала про дітей, і приємного

сніданку в нас не вийшло. Фред теж був чимось занепокоєний. Він тільки зрідка поглядав на дівчину і, коли я відводила від нього очі, дивився на мене, та коли я підносила погляд, він щоразу відвертався. До закусочної заходило багато людей, дівчина подавала булочки, ковбасу й молоко, лічила гроші, брала гроші й іноді поглядала на мене і всміхалася мені, немовби підтверджуючи угоду між нами,— угоду, відому тільки їй та мені. Коли в закусочній ставало трохи вільніше, вона підходила до недоумкуватого, витирала йому рота й пошепки називала його на ім'я. І я згадувала все, що вона мені про нього розповідала. Та раптом я дуже злякалася, бо увійшов священик, якому я вчора сповідалася. Він усміхнувся дівчині, дав їй гроші, і вона подала йому через прилавок червону пачку сигарет. Фред також з цікавістю дивився на нього. Потім священик відкрив пачку; його погляд байдуже ковзнув по закусочній він побачив мене, і я зрозуміла, що він злякався. Він більше не всміхався, засунув вийняту сигарету в кишеню свого чорного пальта й хотів був підійти до мене, але, почервонівши, ступив назад.

Я встала й підійшла до нього.

— Доброго ранку, пане священику,— сказала я.

— Доброго ранку,— відповів він, збентежено оглянувся і прошепотів: — Мені треба з вами поговорити, я вже був сьогодні вранці у вас дома.

— Боже мій,— вихопилося в мене.

Він дістав сигарету з кишені пальта, устромив її в рот і прошепотів, запалюючи сірник:

— Вам дано розгрішення, воно дійсне... я поводився дуже нерозумно, даруйте.

— Дуже дякую,— сказала я.— А що робиться у нас дома?

— Я розмовляв тільки з якоюсь літньою дамою. То ваша мати?

— Моя мати? — перепитала я, жахнувшись.

— Зайдіть коли-небудь до мене,— сказав він і дуже швидко вийшов.

Я вернулася до столика. Фред мовчав. Вигляд у нього був дуже змучений. Я поклала свою долоню на його руку.

— Я мушу йти, Фреде,— сказала я тихо.

— Не йди, я мушу поговорити з тобою.

— Тут незручно, потім. Боже мій, ти ж мав на це цілу ніч.

— Я вернуся,— прошепотів він,— скоро. Ось гроші для дітей, я ж пообіцяв. Купи їм щось за них, може, морозиво, якщо вони люблять.

Він поклав переді мною марку. Я взяла її й засунула в кишеню пальта.

— Пізніше,— прошепотів він,— ти одержиш усе, що я тобі винен.

— Ах, Фреде,— сказала я,— облиш це.

— Ні,— сказав він,— мені так тяжко думати про те, що я тебе, можливо...

— Подзвони мені,— прошепотіла я у відповідь.

— Якщо я подзвоню, ти прийдеш? — спитав він.

— Не забудь: я ще винна за каву та за три пиріжки.

— Я пам'ятаю. Ти й справді хочеш уже йти?

— Мушу.

Він устав, я лишилася сидіти й дивилась, як він стоїть біля прилавка й чекає. Поки Фред розплачувався, дівчина всміхнулася мені, і я встала й разом із Фредом пішла до дверей

— Ви ще прийдете? — гукнула дівчина услід нам.

Прийду,— гукнула я у відповідь і ще глянула на недо-

умкуватого хлопчика, що сидів, тримаючи в роті обсмоктану

паличку.

Фред провів мене до автобуса. Ми більше не сказали одне одному жодного слова, тільки швидко поцілувались, коли автобус підійшов; і я побачила, як Фред стояв на зупинці, побачила такого, якого вже бачила багато разів,— погано одягненого й засмученого. А ще я побачила, як він повільно, ні разу не оглянувшись, пішов до вокзалу.

Коли я піднімалася брудними сходами, що вели до нашої квартири, мені здавалося, що моя нога не ступала тут цілу вічність, і я подумала, що ніколи ще не залишала дітей самих так надовго. В будинку було гамірно, чайники свистіли, радіоприймачі вивергали казенні веселощі, і на другому поверсі Мезевітц лаявся з своєю жінкою. За нашими дверима була тиша; я тричі натиснула кнопку дзвінка, почекала й нарешті, коли Беллерман відчинив двері, почула голоси дітей. Я почула їх усіх трьох одразу, тільки кивнула Беллер-манові й побігла повз нього в кімнату, щоб побачити дітей; вони сиділи навколо столу так поважно, як ніколи не сидять у мене; коли я ступила на поріг, їхня розмова і сміх урвалися. Тихо було лише одну мить, але мене охопила глибока туга; страх мій тривав тільки мить, але цієї миті я не забуду ніколи. Потім старші діти

встали, обняли мене, а я взяла на руки маленького й поцілувала його, відчуваючи, що сльози течуть у мене по обличчю. Беллерман був уже в пальті капелюха він тримав у руках.

— Вони поводилися добре?—спитала я.

— Так,— відповів він,— дуже,— і діти подивилися на ньо го і всміхнулись.

— Зачекайте,— сказала я. Посадовивши малого на стільчик, я взяла з шухляди гаманець і вийшла разом з Беллерма-ном у коридор. На вішалці я побачила капелюх пані Франке та шапку пана Франке і привіталася з пані Гопф, яка вийшла з туалету. У волоссі в неї були папільйотки, під рукою вона тримала ілюстрований журнал. Я почекала, поки вона увійде до своєї кімнати, подивилась на Беллермана і спитала:

— Чотирнадцять, правильно?

— П'ятнадцять,— сказав він, усміхаючись. Я дала йому п'ятнадцять марок і сказала:

— Дуже дякую вам.

— О, нема за що,— відповів він, потім іще раз зазирнув у наші двері іі гукнув: —До побачення, діти! — І діти відповіли :

До побачення!

Коли мн залишилися самі, я ще раз обняла їх усіх, допитливо подивилася на них, але не змогла виявити на їхніх обличчях нічого такого, що виправдало б мій страх. Зітхаючи, я почала готувати їм бутерброди до школи; Клеменс і Карла шукали щось у своїх ящиках. Карла спить на американському похідному ліжку, яке ми на день складаємо іі підвішуємо до стелі, Клеменс — на старій плюшевій

кушеточ-ці, яка давно вже стала надто коротка для нього. Беллерман навіть поприбирав ліжка.

Діти,— сказала я,— батько шле вам вітання. Він дав мені гроші для вас.

Вони нічого не сказали.

Карла підійшла до мене і взяла свій пакетик з бутербродами. Я подивилася на неї: у неї темне, Фредове волосся і його ж очі, які можуть так раптово кудись заблукати.

Маленький бавився на своєму стільчику і час від часу поглядав на мене, наче хотів упевнитися, що я тут, а потім бавився собі далі.

— Ви вже помолилися?

— Так,— відповіла Карла.

— Батько скоро вернеться,— сказала я, відчувши велику ніжність до дітей; мені довелося стримуватися, щоб знову не заплакати.

Діти знову промовчали. Я подивилася на Карлу, яка сиділа поруч мене на стільці, гортала шкільний підручник і неохоче пила молоко. І раптом вона глянула на мене й спокійно сказала:

— Він зовсім не хворий, він же дає уроки. Обернувшись, я подивилася на Клеменса, що сидів на

своїй кушеточці з атласом. Він спокійно подивився на мене і сказав:

— Це мені розповів Бейзем, він сидить зі мною на одній парті.

Про це я нічого не знала.

— Є хвороби,— сказала я,— при яких можна й не лежати в ліжку.

Діти нічого не відповіли. Вони пішли, надівши свої ранці, а я вийшла в коридор і дивилася, як вони повільно йшли сірою вулицею, трохи опустивши плечі під вагою книжок; і мене огорнув сум, бо я бачила саму себе: як я йду вулицею з ранцем на спині, трохи опустивши плечі під вагою книжок; я вже не бачила дітей — дивлячись згори, я бачила тільки саму себе: маленьку дівчинку з білявими косами, що роздумує над візерунком для плетіння чи силкується пригадати рік смерті Карла Великого.

Коли я обернулася, пані Франке стояла біля дзеркала перед вішалкою і поправляла лілову вуаль на капелюсі. Задзвонили до восьмигодинної меси. Вона привіталась, підійшла до мене, постояла усміхаючись переді мною в темному коридорі й, не давши мені зайти до кімнати, зупинила мене.

— Кажуть,— промовила вона привітно,— що чоловік вас остаточно покинув. Це правда?

— Правда,— сказала я тихо,— він мене покинув.

І я здивувалася, що більш не відчуваю до неї зненависті.

— І він п'є, це правда? — Вона зашпилила вуаль на своїй пишній шиї.

— І п'є,— насилу вимовила я.

Запала майже цілковита тиша, тільки з кімнати долинало ніжне белькотання мого малюка, який розмовляв зі своїми кубиками, а потім пролунав голос диктора, який п'ять, шість, ні, сім разів підряд — серед тиші я добре розчула — промовив: "Сім годин тридцять дев'ять хвилин...

Може, ви вже повинні залишити вашу чарівну дружину, а може, ще встигнете послухати веселий ранковий марш Булвера..." Оту ранкову музику, ті казенні веселощі я сприймала, як удари батога.

Пані Франке стояла переді мною, не ворушачись і нічого не кажучи, але я бачила вбивчий блиск у її очах; і я тужила за хрипким голосом негра, який чула тільки раз, один-єдиний раз, і який відтоді марно сподіваюся почути знову,— хрипкий голос, що співав:

...і не промовив жодного слова...

Я сказала пані Франке: "На все добре",— відтіснила її набік і пішла до своєї кімнати. Вона нічого не відповіла. Я взяла маленького на руки, пригорнула його до себе й почула, що пані Франке пішла до меси.

XIII

Автобус завжди зупиняється в тому самому місці. Поворот, Де він повинен зупинитися, вузький, і перед зупинкою автобус щоразу різко гальмує, від чого я прокидаюся. Я встаю, вилізаю з автобуса й переходжу вулицю якраз навпроти вітрини магазину залізних виробів, де впадає в око вивіска: "Драбини всіх розмірів по 3 марки 20 пфенігів за східець". Щоб дізнатися, котра година, немає рації дивитися на годинника на фасаді будинку — зараз рівно за чотири хвилини восьма, а якщо годинник показує восьму чи вже й восьму з хвилинами, знай, що він іде неправильно: автобус точніший за цього годинника.

Щоранку я стою декілька секунд перед вивіскою "Драбини всіх розмірів по 3 марки 20 по^зенігів за східець". Поряд з цією вивіскою у вітрині виставлено драбину на три східці, а біля драбини з початку літа стоїть шезлонг, у якому відпочиває висока білява жінка з пап'є-маше чи з воску — я не знаю, з якого матеріалу роблять ці манекени,— жінка в темних окулярах, і вона читає роман, що називається "Відпочинок від самого себе". Прізвища автора я не можу прочитати, бо воно прикрите

бородою гнома, який лежить навскоси над акваріумом. Велика білява лялька вилежується серед кавових млинків, вальців для віджимання білизни та драбин і ось уже три місяці читає роман "Відпочинок від самого себе".

Ллє сьогодні, вийшовши з автобуса, я вже не побачив вивіски "Драбини всіх розмірів по 3 марки 20 пфенігів за східець", а жінка, яка ціле літо лежала в шезлонзі й читала роман "Відпочинок від самого себе", стояла тепер на лижах у синьому спортивному костюмі з розмаяним шарфом, а поруч була інша вивіска: "Подумайте завчасно про зимовий спорт!"

Я не став думати про зимовий спорт, пішов на Мельхіоршт-расе, купив п'ять сигарет у кіоску ліворуч від канцелярії і пройшов повз швейцара у вестибюль. Швейцар привітався зі мною — це один із моїх друзів у цьому будинку, іноді він заходить до мене нагору, курить свою люльку й розповідає найсвіжіші плітки.

Я кивнув швейцарові й привітався з кількома кліриками які швидко піднімалися сходами з портфелями в руках. Нагорі я відчинив двері до комутаторної, повісив на вішалку пальто й берет, кинув на стіл сигарети, поклав поряд з ними гроші, увімкнув контакт і сів.

Як тільки я сідаю на своє робоче місце, мене огортає спокій, у вухах тихо гуде, а я відповідаю: "Комутатор" і даю з'єднання, коли хто-небудь у будинку набирає дві цифри й загоряється червона лампочка.

Полічивши гроші, що лежали на столі,— лишилася одна марка і двадцять пфенігів,— я подзвонив швейцарові, і коли той відгукнувся, сказав:

Це Богнер. Доброго ранку. Газета вже прийшла?

Ще ні,— відповів він,— я принесу її вам, коли вона

прийде.

Щось таке сталося?

— Нічого особливого.

— Тоді до скорого.

— До скорого.

О пів на дев'яту по телео^ону передали зведення про штат, яке начальник канцелярії Брезген щодня складає для прелата Ціммера. Вони всі тремтять перед Ціммером, тремтять навіть ті священики, яких перевели з парафій в управління. Він ніколи не каже "будь ласка" чи "дякую", і коли він набирає і я відповідаю, мені стає трошки моторошно. І щоранку рівно о пів на дев'яту він промовляє:

— Прелат Ціммер.

Я чув, що доповів Брезген: "Хворі — Вельдріх, Зікк, капелан Гухель; без поважної причини — капелан Зоден".

— Що з Зоденом?

— Уявлення не маю, пане прелат.

Я почув, як Ціммер зітхнув, він часто зітхає, коли вимовляє прізвище Зодена, і на цьому перша розмова скінчилася.

Безперервні телефонні дзвінки починаються близько дев'ятої. До нас дзвонять тоді з міста, а від нас у місто, і я замовляю міжміські розмови; коли-не-коли я підключаюся, слухаю, що вони говорять, і переконуюся, що словниковий запас цих людей також не перевищує ста п'ятдесяти

слів. Найчастіше вживане слово—"обережно". Воно вимовляється без кінця, присутнє в усіх розмовах.

— Ліва преса нападає на промову ЙП. Обережно.

— Права преса зовсім замовчала промову ЙП. Обережно.

— Християнська преса хвалить промову ЙП. Обережно.

— Зоден відсутній без поважної причини. Обережно.

— Об одинадцятій годині Больц дає аудієнцію. Обережно. ЙП — так скорочено називають єпископа.

Судді по справах про розлучення іноді, коли йдеться про професійні речі, говорять по-латині; я завжди слухаю їхні розмови, хоч не розумію жодного слова; голоси в них поважні, і коли вони сміються з латинських дотепів, це так вражає. Дивує те, що вони обидва — і священик Пютц, і прелат Серж —єдині люди в будинку, які мені симпатизують. Об одинадцятій годині Ціммер подзвонив секретареві єпископа в таємних справах.

— Протест проти несмаку дрогістів, але обережно. Профанація, коли не знущання з процесії на честь святого Ієроніма. Обережно.

Через п'ять хвилин подзвонив у відповідь секретар єпископа в таємних справах.

— Преосвященство направить протест приватним порядком. Двоюрідний брат його преосвященства — голова Спілки дрогістів. Отже, обережно.

— Що дала аудієнція з Больцом?

— Поки що нічого певного, але й надалі будьте обережні. Невдовзі після цього прелат Ціммер викликав телефоном

прелата Вейнера:

— Шість переміщень із сусідньої єпархії.

— Хто такі?

— Двоє тягнуть на двійку, троє— на три з мінусом, а один, здається, путящий. Гукман. З аристократичної сім'ї.

— Знаю, чудова сім'я. Що було вчора?

— Паскудство, боротьба триває.

— Що?

— Боротьба триває— салат був знову з оцтом.

— Але ж ви...

— Я категорично наполягаю на лимонах ось уже кілька місяців. Оцту не терплю. Це відкритий виклик на бій.

— Кого ви підозріваєте?

— В.,— сказав Ціммер,— це напевно В. Мені зовсім погано.

— Паскудна справа, ми ще про це поговоримо.

— Авжеж, пізніше.

Отже, мене мало не ВТЯГЛІЇ В боротьбу, що ведеться, очевидно, краплями оцту.

Близько чверті на дванадцяту мене викликав Серж.

— Богнер,— сказав він,— чи не бажаєте піти до міста?

— Мені не можна відлучатися, пане прелат.

— Я звелю, щоб вас змінили на півгодини. Тільки до банку. Звісно, якщо ви не проти. Іноді хочеться провітритись.

— Хто мене змінить?

— Панна Ганке. Мого секретаря немає, а Ганке не може йти через хворе стегно. То ви не проти?

— Ні,— сказав я.

— Ну, от бачите. Приходьте одразу, як тільки Ганке буде у вас.

Ганке зараз же й прийшла. Щоразу, коли вона вступає до кімнати, дивно рухаючи своїм тілом, я трохи лякаюся. Вона завжди змінює мене, якщо мені треба відлучитися: піти до зубного лікаря чи виконати доручення, яке дає мені Серж, щоб перемінити обстановку. Ганке висока, худа й смуглява, вона захворіла лише три роки тому, коли їй було двадцять літ, і мені приємно дивитися на її обличчя, таке ніжне й лагідне. Вона принесла мені квіти — лілові айстри, поставила їх у глечик на вікні й аж тоді подала мені руку.

— Ідіть,— сказала вона.— Як ваші діти?

— Добре,— сказав я,— почувають себе добре. Я надягнув пальто.

— Богнер,— промовила вона усміхаючись,— хтось бачив вас п'яного. Щоб ви знали, коли Ціммер заговорить про це.

— Дякую вам,— сказав я.

— Вам не треба пити.

— Знаю.

— А ваша дружина,— спитала вона обережно,— як почуває себе ваша дружина?

Я застебнув пальто й подивився на неї:

— Скажіть мені все. Що говорять про мою дружину?

— Кажуть, що в неї знову буде дитина.

— Прокляття,— лайнувся я,— моя дружина взнала про це тільки вчора.

— А таємна служба інформації знала це раніш од неї.

— Панно Ганке,— сказав я,— що сталося?

Вона відповіла на телефонний виклик, з'єднала і, всміхаючись, подивилася на мене:

— Нічого особливого, справді нічого особливого; подейкують, що ви п'єте, що ваша дружина вагітна, а ще плещуть, що ви вже давно живете з дружиною нарізно.

— Це так і є.

— Ну, от бачите. Я можу тільки попередити вас — остерігайтеся Ціммера, Брезгена, панни Гехт, але в цьому будинку у вас є й друзі, і друзів більше, ніж ворогів.

— Не думаю.

— Повірте вже мені,— сказала вона,— особливо серед клiриків, майже всі клірики люблять вас,— вона знову всміхнулася: — У вас з ними є дещо спільне — не ви один п'єте.

Я засміявся:

— Скажіть мені ще одну річ: хто це повільно вбиває Ціммера краплями оцту?

— Ви не знаєте? — Вона здивовано розсміялася.

— Справді не знаю.

— Боже мій, пів-єпархії сміється з цього, і тільки ви цього не знаєте, хоч і сидите в центрі пліток. Отож слухайте: у Вуппа — в декана Вуппа є сестра, вона заправляє кухнею в монастирі "Синій плащ Марії". Тепер вам зрозуміло?

— Розповідайте далі,— сказав я,— я нічогісінько не зрозумів.

— Ціммер перешкодив тому, щоб Вупп став прелатом. Хід у відповідь: за п'ятдесят пс})енігів купується пляшка найдешевшого оцту, і як тільки з'являється Ціммер, її дістають з потайного кутка в кухні монастиря "Синій плащ Марії" А тепер ідіть, Серж вас чекає.

Я кивнув їй і пішов. Завжди після розмови з Ганке я відчуваю дивну легкість; вона має особливий хист полегшува ти все важке,

найдошкульніша плітка стає в її устах милою грою, до якої залучаєшся і ти.

У пофарбованому білою фарбою коридорі, який веде до Сержової кімнати, у стіни вмуровано бароккові статуї. Серж сидів за своїм письмовим столом, спершись головою на руки. Він ще молодий, на кілька років молодший за мене, але вважається величиною в галузі сімейного права.

— Доброго ранку, пане Богнер,— сказав він.

— Доброго ранку,— відповів я, підійшов до нього, і він подав мені руку.

Серж має незвичайний хист: коли я зустрічаюся з ним на другий день після того, як позичив у нього гроші, йому вдається створити враження, начебто він зовсім забув про них. А може, він і справді забуває. Його кабінет — одна з небагатьох незруйнованих кімнат; найвизначніша її пам'ятка — барокковий фаянсовий камін у кутку; в каталозі пам'яток мистецтва звертається увага на те, що в каміні ніколи не палили, бо взимку курфюрст жив у іншому, меншому замку. Серж передав мені кілька чеків та конверт з грішми.

— Тут шістдесят дві марки,— сказав він,— і вісімдесят пфенігів. Прошу внести ці чеки й гроші на наш рахунок. Номер пам'ятаєте?

— Пам'ятаю.

— Хочу звільнитись від усього цього,— сказав він,— на щастя, післязавтра вертається Віч, і я передам йому цей дріб'язок.

Він подивився на мене своїми дуже спокійними великими очима, і я зрозумів — він чекав, щоб я заговорив про свої родинні справи. Дійсно, він міг би, очевидно, дати мені добру пораду; а з другого боку, моє

життя для нього, звісно,— судовий випадок, залаштунковий бік якого його цікавить. Його обличчя світиться добротою й розумом, і я залюбки поговорив би з ним, але не можу себе пересилите. Іноді мені здається, що волів би говорити з якимсь брудним священиком, ба навіть висповідатись йому; я, звісно, розумію, що не можна винуватити людину за те, що вона чиста, любить чистоту, і тим більше не можна докоряти за це Сержеві, доброту якого я весь час відчуваю, проте його бездоганно білий комір і такий рівний ліловий закот, що виглядає з-під сутани, стримують мене від розмови з ним.

Поклавши гроші й чеки у внутрішні кишені пальта, я іще раз подивився в його великі спокійні очі, які, здавалося, не відривались від мого обличчя. Я відчував, що він хоче мені допомогти, що він усе знає, але я сам знав, що Серж ніколи не заговорить про це перший. Я витримав його погляд, і він тихо всміхнувся; і раптом я спитав його те, про що вже багато разів збирався спитати когось із священиків:

— Пане прелат, ви вірите в те, що мертві воскресають?

Я уважно, не зводячи очей, спостерігав за його гарним чистим обличчям, але воно не змінилося, і він спокійно сказав:

— Вірю.

— І ви вірите...— вів я далі, але він перебив мене, підняв руку і спокійно відповів:

— Я вірю у все. У все, про що ви хочете спитати мене. Інакше я одразу скинув би це одіяння і став би адвокатом по справах про розлучення, розпрощався б з усією цією купою паперів,— він показав на велику в'язку тек, що лежали на його письмовому столі,— спалив би ці папери, бо тоді вони були б мені непотрібні, непотрібні й тим, хто мучиться, бо вірить так само, як і я.

— Вибачте,— промовив я.

— За що? — сказав він тихо.— Я думаю, у вас більше прав запитувати мене, ніж у мене — вас.

— Не питайте мене,— попросив я.

— Добре,— відповів він.— Але одного чудового дня ви все-таки заговорите, правда ж?

— Так,— сказав я,— одного чудового дня я заговорю.

Я взяв у швейцара газету, на вулиці, біля виходу, ще раз полічив гроші й повільно побрів до міста. Думав я багато про Що: про дітей, про Кете, про те, що сказав мені Серж і що сказала панна Ганке. Всі вони мали рацію, тільки я не мав рації, але ніхто з них, навіть Кете, не знали, як дуже, справді Дуже я скучав за дітьми і за Кете теж, а були хвилини, коли я вірив, що один я маю рацію, а всі інші не мають, бо всі вони вміли красиво говорити, а я ніколи не знаходив потрібних слів.

Я подумав, чи не випити мені чашку кави й чи не почитати газету; вуличний гамір долинав до мене наче здалека, хоч я йшов там, де було найгамірніше. Хтось вихваляв банани.

Зупинившись перед вітриною магазину Боннеберга, я подивився на демісезонні пальта й на обличчя манекенів, які завжди викликають у мене жах. Я перелічив чеки у внутрішній кишені пальта, упевнився, що конверт з грішми на місці, і раптом мій погляд ковзнув по пасажу між вітринами в магазині Боннеберга: я побачив жінку, що зворушила моє серце й водночас схвилювала мене. Жінка була вже не молода, але гарна; я бачив її ноги, зелену спідницю, приношений брунатний жакет, бачив її зелений капелюшок, а насамперед я помітив її ніжний та сумний профіль, і на мить — не знаю, скільки це тривало,— у мене зупинилося серце; її відділяли від мене дві скляні стінки, я побачив, як, думаючи про

щось своє, вона глянула на сукні у вітрині; і я відчув, що серце в мене знову забилося; не спускаючи очей з профілю цієї жінки, я раптом зрозумів, що це ж Кете. Потім мені знову здалося, що це хтось чужий, на мить мене взяв сумнів, мені стало жарко, я подумав, що божеволію, та ось вона пішла далі, я повільно пішов за нею і коли побачив її вже через скляні стінки, то переконався, що це й справді Кете.

Це була вона, але вона була інакша, зовсім не така, як та, чий образ я беріг у пам'яті. Увесь час, поки я йшов за нею вулицею, вона здавалася мені то чужою, то дуже знайомою,— моя жінка, з якою я провів цю ніч, з якою був одружений п'ятнадцять років.

"Може, я й справді божеволію",— подумав я.

Побачивши, що Кете увійшла в магазин, я злякався, зупинився біля візка з овочами і спостерігав за входом до магазину; і мені здалося, що голос продавця, який стояв поруч мене, долинав з підземелля.

— Цвітна капуста, цвітна капуста! Два качани за марку! Хоч як це було безглуздо, я боявся, що Кете ніколи більше

не вийде з магазину; я спостерігав за входом, дивився на усміхнене обличчя яванця з пап'є-маше, який тримав чашку кави перед своїми білими зубами, і прислухався до голосу продавця, що долинав до мене наче з глибокої печери:

— Цвітна капуста, цвітна капуста! Два качани за марку! І я думав багато про що, не знаю про що саме, а коли Кете

раптом вийшла з магазину, я злякався. Вона пішла Зеленою вулицею, дуже швидко, і на мене находив страх, коли я на мить губив її з очей; але потім вона зупинилася перед вітриною магазину дитячих іграшок, і я побачив її сумний профіль, побачив усю її, жінку, яка багато

років лежала ночами поруч мене, з якою я попрощався лише чотири години тому, а щойно був не впізнав.

Вона обернулася, і я мерщій сховався за лоток вуличного крамаря; тепер я міг спостерігати за нею, не боячись, що вона мене помітить. Вона заглянула в господарську сумку, витягла звідти записку й перечитала її, а поруч мене голосно кричав крамар:

— Коли подумати, панове, що ви голитесь п'ятдесят років, цілих п'ятдесят років, то ваша шкіра...

Але Кете пішла далі, і я, не дослухавши крамаря, рушив за своєю дружиною і, тримаючись кроків за сорок від неї, перейшов через трамвайні колії, які сходяться на Більдонер-плац. Кете зупинилася біля квіткарчиного лотка, і я побачив її руки, виразно побачив її всю — ту, з якою був зв'язаний більше, ніж з будь-ким у світі, з якою не тільки разом спав, разом їв і говорив цілих десять років, без перерви,— був час, коли ми разом молились, а це зв'язує людей більше, ніж ліжко.

Вона купила великі жовті та білі ромашки й повільно пішла далі, дуже повільно, хоч ще недавно так поспішала, і я знав, про що вона думає. Вона завжди каже: "Я купую квіти, які ростуть на луках, де ні разу не довелося гратися нашим померлим дітям".

Так ми йшли одне за одним, обоє думали про дітей, і мені не стало духу наздогнати її й заговорити до неї. Я майже не чув довколишнього гомону — тільки ніжно барабанив мені у вухо дуже далекий голос диктора, який гукав у мікрофон: "Увага, увага, до виставки дрогістів іде спеціальний трамвай за маршрутом "Г". Увага, спеціальний трамвай за маршрутом "Г".

Мені здавалося, що я пливу за Кете по сірій воді, і серце моє билося так часто, що я вже не міг полічити його ударів; і я знову злякався, коли

Кете увійшла до монастирської церкви й за нею зачинилися чорні, оббиті шкірою двері.

Аж тепер я помітив, що сигарета, яку я прикурив, виходячи повз швейцара з канцелярії, ще диміла; я кинув її, обережно відчинив двері до церкви й почув модуляції органних мелодій, потім знову перейшов через майдан, сів на лавку й став чекати.

Я чекав довго, намагаючись уявити собі, як було сьогодні вранці, коли Кете сідала в автобус, але я не міг нічого уявити; я почував себе загубленим, мені здавалося, що нескінченний потік відносив мене, знесиленого плавця, все далі й далі, і я нічого не бачив, крім чорних дверей церкви, з яких мала вийти Кете.

А коли вона й справді вийшла, я не одразу зрозумів, що це вона; Кете пішла швидше, поклавши квіти з довгими стеблами зверху на сумку, і мені довелося піддати ходу, щоб не відстати від неї, а тим часом вона швидко повернула назад на Більдонерплац, знову пішла Зеленою вулицею, і квіти хиталися в такт її крокам; я відчував, що в мене пітніли руки, ішов, злегка похитуючись, а моє поранене серце голосно калатало.

Вона зупинилася біля вітрини магазину Боннеберга, і мені вдалося прошмигнути в пасаж; я бачив, що вона стоїть там, де я щойно стояв, бачив її ніжний і сумний профіль, спостерігав, як вона розглядала чоловічі демісезонні пальта; і коли великі вхідні двері магазину розчинились, я почув голос з репродуктора:

— Пальто? У Боннеберга. Капелюх? У Боннеберга. Костюм? У Боннеберга. Чи пальта, чи куртки, чи капелюхи — все у Боннеберга найвищої якості!

Кете відвернулась, перейшла вулицю й зупинилася біля кіоска з лимонадом, і поки вона посувала по прилавку гроші, брала здачу й

запихала її в гаманець, я знову дивився на її маленькі руки, спостерігав за ледве помітними жестами, такими мені знайомими, які завдавали тепер гострого болю моєму серцю. Вона налила лимонад у склянку, випила його, а з магазину пролунав голос диктора:

— Пальто? У Боннеберга. Капелюх? У Боннеберга. Костюм? У Боннеберга. Чи пальта, чи куртки, чи капелюхи — все у Боннеберга найвищої якості!

Вона повільно відсунула від себе пляшку й склянку, взяла в праву руку квіти, і я знову побачив, як вона йде геть — моя жінка, яку я безліч разів обіймав, та так і не зрозумів. Вона йшла швидко і здавалася занепокоєною, раз у раз оберталася назад, а я нахилявся, ховаючись, і мені було боляче, коли її капелюшок на мить зникав у юрбі, а коли вона підійшла до зупинки дванадцятого номера на Герстеншт-расе, я швидко заскочив до пивнички, що навпроти.

— Чарку горілки,— сказав я, дивлячись у кругле червоне обличчя господаря.

— Велику?

— Так,— сказав я і побачив, як до зупинки під'їхав два надцятий номер і Кете сіла в нього.

— На здоров'я,— сказав господар.

— Дякую,— відповів я і вихилив велику чарку.

— Ще одну, пане? — Господар допитливо подивився на мене.

— Ні, дякую,— сказав я,— скільки з мене?

— Вісімдесят.

Я поклав йому марку, він повільно, не зводячи з мене допитливих очей, відлічив мені в руку двадцять пфенігів, і я вийшов.

Перейшовши Мольткеплац, я повільно пішов до Герстеншт-расе назад до канцелярії, сам не усвідомлюючи, куди це я йду, пройшов повз швейцара в коридор, пофарбований білою клейовою фарбою, поминув бароккові статуї, постукав до Сержової кімнати і, хоч ніхто не відповів, увійшов.

Я дуже довго сидів за Сержовим письмовим столом, дивився на в'язку тек, чув, як дзвонив телео^юн, але трубки не брав. Я чув, що в коридорі сміялися, потім телефон знову різко задзвонив, але я опам'ятався лише тоді, коли Серж промовив за моєю спиною:

— Ну, Богнер, уже вернулися, так швидко?

— Швидко? — перепитав я, не обертаючись.

— Так,— сказав він, сміючись — не минуло ще й двадця ти хвилин.

Ллє потім він став переді мною, подивився на мене, і тільки з виразу його обличчя я побачив, що зі мною щось сталося; я побачив усе, зовсім опам'ятався і вичитав на його обличчі, що він насамперед подумав про гроші. Він подумав, що з грішми щось сталося. Я побачив це по ньому.

— Богнер,— сказав він тихо,— ви захворіли чи ви п'яні? Я витяг з кишені чеки та конверт з грішми й подав усе це

Сержеві, він узяв їх і, не дивлячись, поклав на свій письмовий стіл.

— Богнер,— промовив він,— скажіть мені, що сталося.

— Нічого,— сказав я,— нічого не сталося.

— Вам погано?

— Ні,— сказав я,— я думаю... дещо спало на думку.

І, дивлячись на чисте Сержове обличчя, я побачив усе іще раз: побачив Кете, мою жінку, почув, як хтось вигукує: "Пальто?.." — знову побачив Кете і всю Зелену вулицю, побачив, як зносився її брунатний жакет, почув, як хтось вигукує оголошення про спеціальний трамвай за маршрутом "Г" до виставки дрогістів, побачив чорні двері церкви, поба-

чив жовті ромашки на довгих стеблах, куплені на могилу моїх дітей; хтось гукнув: "Цвітна капуста!" Я побачив і почув усе знову, побачив крізь Сержове обличчя сумний і ніжний профіль Кете.

А коли він вийшов, то я побачив на білій стіні, над фаянсовим каміном, у якому ніколи не палили, яванця з пап'є-маше, що тримав чашку кави перед своїми білими зубами.

— Машину,— сказав Серж у телефонну трубку,— негайно машину.

Потім я знову побачив Сержове обличчя, відчув гроші у своїй долоні і, опустивши очі, розглядів блискучу монету в п'ять марок, і Серж сказав:

— Вам треба додому.

— Так,— сказав я,— додому.